

UDK: 329:323.2 (497.6) "19"
Izvorni naučni rad

DRIJEMANJE NA RAMENU VREMENA
ili
ŽUDNJA ZA VLAŠĆU PREDVODNIKA
IZNAD NADA I STRAHOVA SUNARODNJAKA
(Bošnjački političari u prevratničkom vremenu sloma
Imperije i rođenja Kraljevine)

Muhidin Pelesić

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Autor je, na osnovu uvida u manje poznate, i nove dokumente predstavio djelovanje bošnjačke političke "elite" (mehanički sastavljene od one instalirane u ranijem periodu, nazovimo je, uvjetno, tradicionalnom kao i one, druge, tek pristigle, skorojevićevske) krajem druge i početkom treće decenije 20. stoljeća. Na tom razmeđu, između propasti Austro-Ugarske i prvih godina funkcioniranja jugoslavenske države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, reflektirane su bitne karakteristike u načinu razmišljanja i funkcioniranju posvađanih bošnjačkih političara. Takav pristup autor smatra potrebnim i zbog razumijevanja historijskog toka u slijedećem periodu.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska, Jugoslavija, Francuska, Italija, Turska, Velika Britanija, nacionalizmi, Bošnjaci, politički sukobi i podjele, muhadžiri, Jevreji, pad orijentalne čaršije.

NA KRAJU DECENIJE, o kojoj se ovdje govori, umrla je bosanska orijentalna čaršija. Ali, idemo redom. Podsjetimo se rezultata istraživanja dvojice, danas prilično zaboravljenih i skrajnutih, autora. Prvi, pun

ponosa, tvrdi: “Stvaranje Jugoslavije je dosad najveći istinski uspeh Jugoslovena, ali i najteži ispit za njihove državotvorne snage [...] Poznata psihologija odnosa između oslobodilaca i oslobođenih ispoljila se i u stvaranju Jugoslavije. Ljudske netaktičnosti izbile su i na jednoj i na drugoj strani. Niže ljudske crte egoizam, vlastoljublje, zavidljivost, surevnjivost i mržnja brzo se i lako pretvaraju u političku monetu”. Podrazumijevajući navedeni odnos između Srba i drugih naroda u novoj državi, dalje se spominju slični odnosi u ujedinjenoj Njemačkoj između Prusa i ostalih Nijemaca, te u Italiji između Pijemonteza i drugih Italijana. I, onda, opominjući finale: “U istorijskom momentu jugoslovenskog državnog stapanja hrvatski zasebni nacionalizam, kao za ironiju, razvio se u takvim razmerama kao nikad ranije”. Autor je Vladimir Dvorniković, citat je iz njegove knjige *Karakterologija Jugoslovena*.¹ Knjiga je publicirana 1939. godine, u kojoj je sporazumom Cvetković-Maček trebao biti raspetljan opasni srpsko-hrvatski politički čvor, ali uz cijenu faktičke podjele Bosne i Hercegovine.

Drugi autor, nikako po važnosti, nego samo hronološki prema nastanku teksta koji ću citirati (dvije decenije kasnije i još dalje...) opominje, da je srpska buržoazija pod “ujedinjenjem” podrazumijevala “prisajedinjenje”. Također, kaže, da je “beogradska čaršija”, do Šestojanuarske diktature 1929. godine, “igrala drugostepenu ulogu, osim, dakako, u pitanju državnih liferacija”, zbog, i dalje, prisutnog finansijskog kapitala iz Beča i Pešte. On ne zaboravlja, “da je solunsko-kajmakčalanska armada bila pedeset posto sastavljena od prečanskih jugoslavenskih dobrovoljaca”. Režim opisuje, kao “u krvi i zločinstvima” ogrezlu satrapiju reakcionarne, “upravo kontrarevolucionarne politike”, koju “će sprovoditi u krvi i tiraniji decenijama, svakom progresivnom principu uprkos”. Za njega, “definicija, da se radi o “pozitivnoj”, “progresivnoj” ili “oslobodilačkoj” ulozi tih i takvih negativnih sila, u svakom je slučaju riskantna”. Tako je pisao Miroslav Krleža u svojim *Marginalia lexicographica*.² Citirani i drugi kritični stavovi ovih autora bili su akt naklonosti, nikako odbojnosti, prema ideji jugoslavenskog okupljanja u jednoj državi. U ovom slučaju, ono što su voljeli to su kritizirali.

Pogrešno procjenjujući, da se “rat približava svom uspješnom završetku”, predsjednik ugarske (mađarske) vlade grof Istvan Tisza najavio je, 2. oktobra

¹ Dvorniković V. 1939 (1990). 863, 865.

² Čengić E. 1990. 188-196.

1915. godine, namjeru priključenja Bosne i Hercegovine i Dalmacije Mađarskoj. Mađari su smatrali, da je Bosna i Hercegovina pod njihovim isključivim “historijskim pravom”. Radilo se o namjeri da se realizira velikomađarska državna ideja. U stvari, pitanje Bosne i Hercegovine bilo je u pozadini većih planova velikomađarskih krugova. Oni su namjeravali uključiti Slavoniju “u sastav državne mađarske granice”. To je bilo osnovno pitanje od koga su polazili velikomađarski stratezi u reguliranju državnih odnosa sa Hrvatskom, Dalmacijom i Bosnom i Hercegovinom. Tiszina, velikomađarska, ideja upravo-pravnih rješenja za Bosnu i Hercegovinu bila je bliža “kolonijalnoj nego bilo kojoj drugoj vrsti državne uprave”. Tisza je smatrao, da u Bosni i Hercegovini treba postojati “čvrsta, i od svih domaćih okolnosti neometana jaka i stroga državna uprava”. Bio je, kako je sam kazao, čvrstog uvjerenja “da će se tek poslije dugog vremena sprovođenja čvrste i konzekventne državne uprave oslobođene od ustavnih vlasti i njihovih imitacija u Bosni i Hercegovini, postepeno stvarati potrebni privredni, kulturni i politički preduslovi neophodni za državno-ustavni život”. Mađari nisu namjeravali dovesti u pitanje dualizam državne strukture Imperije, nego su ga željeli modificirati tako da oni imaju dominantnu ulogu i značaj. Oni će ostati dosljedni svojim stavovima, od oktobra 1915. godine sve do propasti Austro-Ugarske, bez namjere da diskutiraju ili korigiraju svoje stavove o pitanju Bosne i Hercegovine.³ Koliko god stanovnici Bosne i Hercegovine bili nezadovoljni tadašnjom imperijalnom upravom, teško da bi pozdravili realiziranje Tiszinih planova.

Lična arhiva dr. Safvet-bega Bašagića pruža uvid u neke poglede tog značajnog bošnjačkog političara u vrijeme Prvog svjetskog rata. On jula 1917. godine komentira poziv da dođu u Beč, upućen četvorici bosanskohercegovačkih narodnih predstavnika od strane Jugoslovanskog kluba, koji su, od 30. maja iste godine, sačinjavali slovenački, hrvatski i srpski zastupnici iz austrijskog dijela Imperije. Tog dana donesena je Majska deklaracija, u kojoj su članovi Jugoslovanskog kluba, u suradnji i dogovoru sa češkim i poljskim parlamentarcima, izjavili “da na temelju narodnog načela i hrvatskoga državnoga prava zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije”. Jugoslovanski klub uputio je predstavnicima bosansko-

³ Đaković dr. L. 1981. 59-74.

hercegovačkih muslimana dva poziva, a po jedan Srbima i Hrvatima. Bašagić zapisuje: “Predstavnici se drugih dvaju elemenata odazvaše a muslimani odšutješe. Nije to čisto negativan odgovor već više neka neizvjesnost koja im ne da otvoriti usta. Njima bi, čini se, bila najdraža autonomija Bosne i Hercegovine, jer taj oblik smatraju najsigurnijim za svoju budućnost kao muslimana”. Bašagić primjećuje, da neki Bošnjaci očekuju pomoć od Mađara koje, opet, zabrinjava sve što narušava dualizam. On savjetuje oprez, jer se vidi “i osjeća, da smo na pragu novoga doba o kojemu neće nipošto odlučivati samo Mađari”. Ako se realizira federalizam u austrijskom dijelu Imperije, Bosna i Hercegovina neće ostati izvan toga. Bašagić spominje, da Mađarima nije glavni cilj, niti interes, u Bosni i Hercegovini, već bliže Turskoj do koje se dolazi preko Srbije i Bugarske. Zato on opominje svoje zemljake da, kada velike sile operiraju sa velikim interesima, one zanemaruju interese malih skupina. Oni koji se ne pouzdaju u sebe mogu trpjeti loše posljedice. Bašagić je svjestan mogućih opasnih posljedica za Bosnu i Hercegovinu u novim okolnostima, ali s pouzdanjem zaključuje da “mi ipak ostajemo tu, imajući svoju zemaljsku vladu i pokrajinski sabor [...] što čuvaju interese”, kako kaže, tri elementa (mislio je na Bošnjake, Hrvate i Srbe). Na kraju je potcrtao da bosanskohercegovački predstavnici trebaju hitno “direktno jedni s drugima voditi razgovor i više utjecati na svoju sudbinu nego li do sada”⁴

Na audijenciji kod cara Karla, 17. avgusta 1917. godine, Šerif Arnautović i dr. Safvet-beg Bašagić predali su vladaru Memorandum Ujedinjene muslimanske organizacije o rješenju jugoslavenskog pitanja. U vezi sa Majskom deklaracijom, u Memorandumu stoji: “Što se tiče nas bosanskohercegovačkih Muslimana, mi moramo protiv ovog južnoslavenskog zahtjeva najenergičnije protestirati i to iz vjerskih, kulturnih i socijalnih osnova”. Dalje, Arnautović, u Memorandumu ističe: “Bosna i Hercegovina su od davnina činile autonomnu oblast i one nikada nisu štedile žrtava da se kao takve održe. U sadašnje vrijeme imamo još manje razloga da odustanemo od naših starih tradicija”. Nezadovoljstvo postojećim stanjem dovoljno je jasno: “Muslimanski element u Bosni i Hercegovini nije, na žalost, u odgovarajućem obimu i s potrebnim razumijevanjem potpomognut, a posljedice toga su da je on kulturno i politički jako uzdrman i potpuno je izgubio svoju historijsku ulogu”. “Zbog ovakvih

⁴ IAS. Fond: BS. kut. 2. *Hrvatski dnevnik*, br. 160. Sarajevo: 19. 7. 1917; Petranović B. i Zečević M. 1985, 68-69.

prilika”, napisano je u Memorandumu, “veliki dio Muslimana se iselio iz Bosne i Hercegovine u Tursku”. Orijehtirajući se prema zvaničnim statistikama, u tekstu se kaže, da je udio Muslimana “od prvobitnih 39% ukupnog bosanskohercegovačkog stanovništva u 1879. godini, taj procenat u 1910. godini opao na svega 32 %”.

Prema Arnautovićevom mišljenju, austrougarska uprava nije poduzimala potrebne mjere zaštite i pomoći u rješavanju problema: “Ako nam je bilo tako u našoj vlastitoj domovini u kojoj predstavljamo trećinu ukupnog stanovništva, kako će nam biti kada budemo morali živjeti u jednoj državnoj zajednici u kojoj bi predstavljali samo jedanaesti dio stanovništva. Ako bismo, prema programu jugoslavenskih klubova, bili ujedinjeni u jednu državu od 6,5 miliona stanovnika u kojoj bi bili zastupljeni samo sa 600.000 duša – to bi bio najnepovoljniji odnos. Dakle, niti je naša želja, a niti naši interesi zahtijevaju da se utopimo u južnoslavenskoj državi”. Isto tako: “[...] još bi manje odgovaralo našim interesima, ako bismo odvojeni jedni od drugih, kao što to ima u vidu izvjesna kombinacija, prema kojoj bi jedan dio naše domovine bio ujedinjen s Austrijom, a drugi dio s mađarsko-hrvatskom polovinom države”. Radi pojašnjenja, napominje se, da je agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini, osim što je i političko i ekonomsko, prije svega historijsko pitanje te da ono služi nekim političkim strankama kao “izvanredno propagandno sredstvo”. Agrarni nemiri i ubistva zemljoposjednika posljedica su nedovoljne energičnosti austrougarske uprave u rješavanju agrarnog pitanja. “Zlo se povećava”, nastavlja se u Memorandumu, “još time da mi u upravi imamo vrlo malo naših sinova. Naročito mi Muslimani stojimo u ovom odnosu jako loše. Već 39 godina, to znači od okupacije do danas, kod sarajevske vlade i kod Zajedničkog ministarstva finansija u Beču održavaju se sjednice, na kojim se odlučuje o našoj sudbini, a još nikad nijedan od naših sinova na njima nije učestvovao i još nikada nije saslušan naš glas u tim sjednicama. Stoga se ni u kom slučaju ne treba čuditi da su se

Slika 1: Karikatura iz beogradske *Politike* (20. 5. 1927.) *JEDAN PROJEKT ZA SPOMENIK „POBEDNIKA“* u stilu “Sve će to narod pozlatiti!”

Slika 2: Karikatura iz zagrebačkog humorističkog lista *Koprive* (6. 1. 1926.)

Anton Korošec opominje Ljubu Davidovića i Mehmeda Spahu, koji se hrvu sa korupcijom: “Oprezno (...) braćo (...) jer nismo sigurni, da neće poprskati i nas”.

ma je kazao Korošcu: “Radite šta vas je volja. Ja ću odobriti svaki čin, koji će našem narodu donijeti slobodu. Meni je dosta naše vlade i turske i njemačke.” Također, reisu-l-ulema se izjasnio “protiv nastojanja Šerifa Arnautovića”, te podržao sazivanje Sabora i amnestiju. Korošec je razgovarao i sa Derviš-begom Miralemom i Sejfudinom Huseinagićem (pristalicom Ademage Mešića) koji su podržali Majsku deklaraciju.⁶

U vrijeme agonije Imperije, septembra 1918. godine, bivši predsjednik mađarske vlade grof Istvan Tisza konferirao je sa bosanskohercegovačkim političarima i direktno lobirao da Bosna i Hercegovina bude pripojena Mađarskoj. Bošnjački političari su se razilazili u tri pravca. Ranije poznat kao

dogodile mnoge teške greške, naročito na našu štetu zbog nepoznavanja naših odnosa”. Arnautović završava Memorandum iznoseći “želju i molbe muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini u pogledu autonomije naše domovine” i “što je moguće ranije ponovne uspostave života, shodno ustavu, u našoj užoj domovini”⁵

Posjeta dr. Antona Korošca, predsjednika Jugoslovanskog kluba, i njegov boravak u Bosni i Hercegovini pokazali su cijelu lepezu domaćeg političkog opredjeljivanja. Kada su Bošnjaci u pitanju, najveći utisak na Korošca je ostavio reisu-l-ulema Hadži Mehmed Džemaludin Čaušević. Prema povjerljivom izvještaju koji je zajedničkom ministru finansija poslao baron Stjepan Sarkotić, komandujući general i posljednji zemaljski poglavar u Bosni i Hercegovini, reisu-l-ulema

⁵ Đaković dr. L. 1981. 163-176.

⁶ Isto, 176-177.

pristalica jedinstva Srba, muslimana i pravoslavni, Šerif Arnautović se izjasnio za pripajanje Bosne i Hercegovine Mađarskoj; dr. Safvet-beg Bašagić, ranije predsjednik zemaljskog sabora, odlučio se za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, uz moguću autonomiju Bosne i Hercegovine; advokat dr. Halid-beg Hrasnica i dr. Mehmed Spaho podržavali su jugoslavenstvo.⁷

Nešto malo iza toga, nastao je izvještaj o razgovoru jednog “našeg saradnika” (novinara, doušnika ili sve to u jednoj ličnosti?) sa Šerifom Arnautovićem koji je putovao željeznicom u Budimpeštu. Arnautović nije dao detalje njegovog razgovora sa grofom Tiszom, naglasivši da je on bio “privatnog karaktera i kao takav, da je povjerljive prirode”. Arnautović je naglasio da su njegovi, lični, stavovi ostali isti kakvim ih je, prethodne godine, prezentirao u spomenutom Memorandumu. On je samo u autonomnoj Bosni i Hercegovini, pod habsburškom vlašću, vidio uslov opstanka Muslimana. Smatrao je da bi pripajanje Bosne i Hercegovine drugim državnim formacijama dovelo u pitanje opstanak i budućnost muslimanskog stanovništva, jer su, prema njegovom mišljenju, oni koji “bi se pripojili nacionalno veliki šovinisti, a religiozno jako intolerantni”. Ako se ne bi mogla dobiti potpuna autonomija za Bosnu i Hercegovinu, tada bi se ona trebala prisajediniti Kraljevini Ugarskoj i, kao njen sastavni dio, dobiti što širu autonomiju sa pokrajinskim saborom, vladom i posebnom upravom. Arnautović je mislio, da takvo rješenje prihvata 90 % Muslimana koji nisu “za ujedinjenje sa Jugoslavijom ni sa Hrvatskom”.⁸

Gore spominjane ličnosti preslikale su neku vrstu nacionalnog predstavljanja bošnjačkih političara⁹. Agresivniji srpski nacionalizam gubio je u takmičenju sa odmjerenijim pristupom hrvatskog nacionalizma za određenje pozapadnjačene bošnjačke inteligencije. Poznati rezultati istraživanja govore

⁷ Isto, 178-192; Miroslav Krleža je slikovito predstavio tu neuspjelu velikomađarsku epizodu: “Vladajući krugovi pokušali su da spriječe raspad monarhije silom i obećanjima” i t.d. – ali sve je to bilo prekasno! Tiszin put u Sarajevo, bila je potpuna senilna glupost. Njegov stav sabio je najheterogenije bosanske elemente u jednu falangu, onom paranoidnom tezom o legitimnom pravu mađarske krune na Bosnu, septembra 1918. Stav Mađžara, da otmu Bosnu Austriji, svi pregovori o tome pitanju između Pešte i Beča, koji traju od proljeća 1918 (Hussarek-Wekerle etc.), čista su ludnica. Nije se radilo uopće o “obećanjima”. To je bila politika na samrti, trzaji u agoniji, ludilo”. (Čengić E. 1990. 193; Vidjeti i kod: Krizman B. 1989. 251-261)

⁸ IAS, Fond: ŠA. kut. 1, Grof Tisza u Sarajevu, O-ŠA-17.

⁹* Vidjeti: Prilog 1. na 81. str.

da je broj bošnjačkih, muslimanskih, intelektualaca koji su se izjasnili kao Hrvati, u prvoj polovici 20. stoljeća, deseterostruko premašio broj onih koji su sebe predstavljali Srbima. Istovremeno, trećina bošnjačkih intelektualaca i velika većina tog, uvjetno, “bezimenog” naroda^{10**} nisu željeli biti uhvaćeni u mreže nacionaliziranja. Kod obrazovanih Bošnjaka “hrvatstvo” i “srpstvo” bili su, uglavnom, “jedna šira kulturna ili politička platforma, tako da nacionalno srpstvo i hrvatstvo sigurno nisu doživljavali na isti način kao srpska i hrvatska inteligencija. Njima je srpstvo i hrvatstvo bilo otprilike ono što jugoslavenstvo jugoslavenski opredijeljenim Srbima i Hrvatima”. Kruto omeđeni nacionalizatorskim mamcima, ponekad su muslimani, Bošnjaci, reagirali na sebi razumljiv način – birali su neimenovane mogućnosti – Slovence i Crnogorce. Neki su to smatrali besposlicom, a Bošnjaci sebi razumljivom, kratkotrajnom, odbranom. Tvrde da se Mehmed Spaho, u vrijeme studija opredijelio kao Srbin, a kasnije da se nije nacionalno izjašnjavao. Njegova braća, Fehim i Mustafa, izjašnjavali su se kao Hrvat i Srbin.¹¹ Neki dokumenti odaju dramatičnu sliku nacionalnog izjašnjavanja. Za vrijeme studija Mehmed Spaho bio je, kao i drugi, član Kluba akademičara iz Bosne i Hercegovine. Došlo je do političkog sporenja, pa onda i do sukoba između njega i Hakije Hadžića. Spaho je zastupao mišljenje da Klub bude nosilac šire – jugoslavenske koncepcije ili da ostane samo klub studenata iz Bosne i Hercegovine. Hadžić je tražio preuzimanje kluba od strane studenata, pripadnika i pristalica Hrvatske stranke prava. Formirane su protivničke grupe, sukob je trajao mjesecima, Došlo je i do ličnog obračuna koji je riješen duelom – mačevima. Hadžić je bio ranjen i od tada datira lična mržnja između njih dvojice.¹² Istraživanje ličnih netrpeljivosti može, također, poslužiti razumijevanju čak i političkih aktivnosti involviranih ličnosti.

Austro-Ugarska je nestala u tektonskom ratnom tresku, praćenom milionima mrtvih, ranjenih, bolesnih i, uglavnom, osiromašenih stanovnika propale Imperije. Imperija, opterećena serijom pogubnih unutarnjih kriza, lišena podrške za opstanak od strane ključnih članica Antante, noseći tešku hipoteku ratnog poraza, nije mogla proći kroz iglene uši historije. Bošnjaci su

^{10**} Vidjeti: Prilog 2. na 85. str.

¹¹ Banac I. 1988. 338-341, 349; Hadžijahić dr. M. 1990. 149, 227.

¹² RSUP. Fond: UDB-SDB. Hakija Hadžić.

bili izbačeni iz ravnoteže poznatog u stanje puno neizvjesnosti za opstanak. Proboj Solunskog fronta (započet 14. septembra 1918. g.) rezultirao je slomom Bugarske. Bugarski vojnici, većinom seoskog porijekla, izjasnili su se, da će čekati na mir do 15. septembra, a poslije tog datuma prestat će se boriti i otići će kućama. Moguće da je to bilo poznato Antantinom ratnom vođstvu na Solunskom frontu. Komandant Istočne vojske, francuski general Franchet d'Esperey, raspolagao je sa 29 divizija: 10 grčkih, 8 francuskih, 5 srpskih (plus Jugoslovenska divizija), 4 britanske i jednom italijanskom. Bugarska vojska, gladna, bosa i bez razumnog motiva za nastavak rata, žestoko se borila tri dana a onda se povukla. Otvorena je široka breša u odbrambenom rasporedu Centralnih sila koju je, od Jadranskog do Crnog mora, bilo nemoguće zatvoriti. Austro-Ugarska je bila izložena invaziji združenih snaga Antante. Rasulo i očekivani raspad Imperije našli su svoj odraz u formiranju Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (Zagreb, 5.-6. oktobar iste godine). Italijani su 28. oktobra, uz podršku britanskih, francuskih, čehoslovačkih i američkih jedinica, probili austrougarski front na rijeci Pijavi i nastavili napredovanje. Austro-Ugarska je sljedećeg dana zatražila primirje, a Imperija kuće Habzburg počela se topiti.

Hrvatski državni sabor je, 29. oktobra, službeno prekinuo sve dotadašnje državno-pravne odnose i veze "između Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te Kraljevine Ugarske i carevine Austrijske s druge strane". Istovremeno, proglašena je Država Slovenaca, Hrvata i Srba a za vrhovnu vlast "u svim jugoslovenskim zemljama" nestajuće Imperije proglašeno je predsjedništvo Narodnog vijeća, sa sjedištem u Zagrebu. Narodno vijeće uputilo je izjavu, prema kojoj je Država Slovenaca, Hrvata i Srba "spremna stupiti u zajedničku državu sa Srbijom i Crnom Gorom". U nastavku se kaže, da Država Slovenaca, Hrvata i Srba "izjavljuje formalno da se ne nalazi u ratnom stanju" sa silama Antante. Naredbom od 1. novembra Odio za narodnu obranu Narodnog vijeća preuzeo je vrhovnu komandu nad svim kopnenim i pomorskim snagama Države Slovenaca, Hrvata i Srba, koje su dobile naziv – Narodna vojska Slovenaca, Hrvata i Srba. Teritorija nove države bila je, u vojnom smislu, podijeljena na četiri "vojna okružja". Treće okružje predviđeno je za Bosnu (sjedište u Sarajevu), a četvrto je obuhvatilo Hercegovinu (sjedište u Mostaru).

Posljednji imperijalni zemaljski poglavar u Bosni i Hercegovini, baron Sarkotić, čekao je instrukcije iz Beča i nastojao kontrolirati situaciju. U atmos-

feri očekivanog ujedinjenja sa Srbijom, uz prisustvo srpske vojske na istočnoj granici, od svih stanovnika Bosne i Hercegovine Srbi su se osjećali pobjedničkom stranom. Procjenjujući stanje, baron Sarkotić je 29. oktobra javio svojim pretpostavljenim u Beč: “Čini se da je u Sarajevu pretjerano veselje Srba donekle rastrijeznilo Hrvate i muslimane”. Dan poslije, Ministarstvo rata poslalo je iz Beča telegram Sarkotiću, u kojem mu je naređeno da stavi sve vojne snage na raspolaganje Narodnom vijeću. On je 1. novembra poslušno predao vlast. Glavni odbor Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca u Bosni i Hercegovini formirao je, 31. oktobra, Narodnu (Zemaljsku) vladu za Bosnu i Hercegovinu, koja je preuzela poslove 3. novembra. Već 1. novembra Glavni odbor Narodnog vijeća u Bosni i Hercegovini izdao je proklamaciju u kojoj traži od naroda “Srba, Hrvata i Slovenaca”, da bude “milostiv i velikodušan, pa oprost i zaboravi sve nevolje i uvrede i ne daj nikome, da tvoj glas u slobodi osramoti i ukalja. Čuvaj svačije dobro i imetak, čuvaj ličnu sigurnost svakoga sugrađanina. Narode, velika odgovornost leži na nama jer cijeli svet gleda u tebe hoćeš li se pokazati dostojan slobode”. Događaji koji su vrlo brzo uslijedili, pokazali su duboki ponor između proklamiranih želja i tragične stvarnosti. Istovremeno, oni su pokazali strategijsku važnost kakvu je u Antantinim, posebno srpskim i francuskim, planovima i namjerama imala Bosna i Hercegovina.

Poslije izbijanja srpske vojske na Drinu, Savu i Dunav, srpska Vrhovna komanda (VK) odlučila je djelovati oprezno. Ona je izvršila naređenje francuskog komandanta Istočne vojske, da iz političkih razloga ubaci manji broj vojnika na teritoriju Austro-Ugarske. Srpska VK je posebno upozorila komandante 1. i 2. armije i Jadranskih trupa da je to moguće na bosanskom frontu gdje treba upotrijebiti dobrovoljce. Stav srpske VK bio je, da cijelu vojsku, do daljnjeg naređenja, treba zadržati na dostignutim linijama “radi odmora, uređenja i snabdevanja svim potrebama”. Ali, zbog očevidnog raspada Imperije i požurivanja srpskih političara (uznemirenih, u očekivanju potpisivanja primirja, da im ne bi izmaklo teritorijalno proširenje države) srpska VK pokrenula je svoje armije. Predsjednik vlade Kraljevine Srbije požurivao je svoju vojsku: “Hitajte najbrže ići u Bosnu, Banat i Srem i druge oblasti A.(ustro) – U.(garske)”.

Pobijedena Austro-Ugarska potpisala je primirje 3. novembra, tako da stupi na snagu sljedećeg dana u 15 sati. Tada je trebalo prestati napredovanje snaga članica Antante, čije su se jedinice morale zaustaviti na dostignutim tačkama. Ali, trka u zaposjedanju teritorije otpisane Imperije, u čemu je pred-

njačila italijanska vojska, nastavljena je i poslije tog roka. U instrukciji generala d'Espereya od 3. novembra spominju se prvi put "jugoslavenski" zadaci srpske VK: "Srpska vojska treba da prebaci dijelove na teritoriju naklonjenu jugoslovenskom pokretu, Banat, Bosna, Hercegovina itd., te da pruži pomoć jugoslovenskim trupama radi organizacije". Prema izloženoj zamisli trebalo je, poslije oslobođenja Srbije, započeti izvršenje šireg "jugoslovenskog" zadatka, iako se formiranje jugoslavenske države nije nalazilo među proklamiranim ratnim ciljevima sila Antante. U skladu sa tim planom, srpske jedinice prešle su prijeratnu granicu Kraljevine Srbije, "umiješavši se direktno", kako stoji u jednom naređenju spomenutog francuskog generala, i to prije nego što je delegacija Narodnog vijeća iz Zagreba stigla zamoliti srpske političke i vojne faktore da pošalju vojsku na teritoriju Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Prateći balkanske događaje, francuski vojno-politički vrh naredio je 5. novembra generalu d'Espereyu da francuska vojska, "u sporazumu sa srpskom vladom", izvrši okupaciju "zanimljivih tačaka" u Bosni i Hercegovini i sjeverno od Save i Dunava, kako bi se osigurala zaštita Srbije i dala garancija njenim političkim interesima. S druge strane, srpska vlada i VK imale su tada u vidu obećanja data od Antante u vrijeme rata. Zbog toga je srpska vlada prihvatila "Srpsku zonu" ("ujedinjenje zemalja koje je smatrala srpskim") kao svoj čisti dobitak. Ona je tada ostavljala na volju, prije svih, Hrvatima i Slovencima koji su se nalazili zapadno od zonalne linije, da se opredijele za ujedinjenje, ali bez postavljanja uslova. Srpska vlada i građanska opozicija slagale su se u tome, da nova država treba biti ustavna, parlamentarna monarhija na čelu sa dinastijom Karađorđevića. Kruna kao vrh državne piramide, trebala je osigurati srpskom građanstvu političku, kasnije i ekonomsku, prevlast nad građanskim snagama drugih jugoslavenskih naroda.

Italijanska VK i vlada nisu blagonaklono razmatrali mogućnost da nova jugoslavenska država (sastavljena od Srbije, Crne Gore i južnoslovenskih zemalja pobijedene Imperije) zamijeni Austro-Ugarsku na istočnoj obali Jadrana. Francuski vojni krugovi, posebno general Franchet d'Esperey, podržavali su Srbiju kao odanog francuskog ratnog saveznika i nastojali su joj pomoći u njenom teritorijalnom proširenju. Francuzi su računali na proširenu Srbiju kao sa značajnim faktorom na Balkanu koja će, slijedeći francuske interese, biti "protunjemački bastion, antiboljševička brana, a možda i protuteža Italiji". Već na dan ulaska srpske vojske u Sarajevo, vojvoda Stepa Stepanović

obavijestio je svoju VK o reagiranju izaslanika Narodnog vijeća na njegovo naređenje komandantu "Sarajevskog odreda". Izaslanike je uznemirio stav iz Stepanovićeovog naređenja u kojem se navodi, da treba "potpomognuti rad narodnoga veća u pogledu sjedinjenja sa Srbijom". Izaslanici su Stepanoviću izrazili bojazan, da će njihovi politički protivnici koristiti tu formulaciju da bi tvrdili da se radi o srpskoj invaziji Bosne i Hercegovine. Vojvoda Stepanović ih je tada umirio, a događaji će brzo pokazati posljedice "sjedinenja sa Srbijom". Korespondencija između Narodne vlade u Sarajevu i vlade Narodnog vijeća u Zagrebu pokazala je u novembru neuspjeh vlasti Države Slovenaca, Hrvata i Srba da organizira uređenje vojnih pitanja u Bosni i Hercegovini. Predsjednik vlade u Sarajevu Atanasije Šola obavijestio je Zagreb, da su u Bosni i Hercegovinu pozvani odredi srpske vojske, kao i dio Antantinih snaga, u cilju osiguranja reda i mira. Većina oficira južnoslavenskog porijekla, iz bivše imperijalne vojske, koji su u Bosni i Hercegovini trebali organizirati vojsku Države Slovenaca, Hrvata i Srba vratila se neobavljena posla u Zagreb. U Zagrebu su bili posebno ljuti, kada su saznali da je Narodno vijeće u Bosni i Hercegovini pozvalo građane da se slobodno javljaju u vojsku Kraljevine Srbije. Ali, ubrzo je iz Zagreba tražena srpska vojna pomoć jer, u nedostatku vlastitih vojnih efektivna, Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba nije više bilo u stanju kontrolirati nepovoljan razvoj događaja koji su, u Slavoniji i Hrvatskoj, nagovještavali dublje društvene poremećaje. Prve posljedice propasti Imperije bile su anarhija i seljačke pobune. Neki vojnici koji su se vraćali sa fronta i iz zarobljeništva učestvovali su u pobuni, razbojništvima, ubistvima, paljevinama i pljački. Narodno vijeće Srba, Hrvata i Slovenaca u Bosni i Hercegovini razmatralo je u novembru mogućnosti uvođenja prijekog sudstva na cijelom području njegove nominalne jurisdikcije. Međutim, novi, privremeni, organi vlasti nisu raspolagali dovoljno organiziranim policijskim i žandarmerijskim snagama pa su prijeki sudovi bili proglašeni samo u Brčkom i Derventi.

Suprotno od namjera i načina djelovanja Narodnog vijeća u Zagrebu, srpska vlada poticala je akcije u Vojvodini, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori za njihovo samostalno ujedinjenje sa Srbijom. Aktivnost povjerljivih ličnosti srpske vlade i VK imala je uspjeha kod Srba u Bosni i Hercegovini, a spomenuta akcija imala je jakog odjeka u najvećem dijelu Bosanske krajine. Odbor Narodnog vijeća u Banjaluci proklamirao je 27. novembra "potpuno sjedinjenje sa Kraljevinom Srbijom". Nemogućnost Države Slovenaca, Hrvata i Srba da funkcioniра ubjedljivim kapacitetom (zbog pobuna, anarhije, prodora Italija-

na, žurbe Srbije, uz korištenje javnih i tajnih akcija, da se nametne kao dominirajući faktor) uvjetovali su “ujedinjenje” koje je bilo – diktat Srbije. Nadmoć srpske države onemogućila je, prilikom ujedinjenja u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. godine, čak i osnovne zahtjeve političkih snaga koje su se zalagale za federativno državno uređenje. Nisu bile date nikakve garancije protiv prevlasti Beograda, čija je vojska zaposjela južnoslavenske zemlje nestale Imperije i kratkotrajnog crnogorskog kraljevstva, realizirajući ranije planove “o srpskom ujedinjenju”. Prvodecembarskim aktom “prestala je funkcija Narodnog vijeća kao vrhovne suverene vlasti Države SHS na teritoriju bivše Austro-Ugarske”, kao i Jugoslovenskog odbora. Nove kraljevske vlasti radile su na jačanju centralizacije i smanjenju zemaljskih (pokrajinskih) autonomija. Pokrajinske vlade postavljane su ukazima regenta Aleksandra Karađorđevića i potvrđivane administrativnim odlukama centralne vlade.

Mada su bošnjački zvaničnici davali uvjerenja i znakove prihvatanja novog stanja, nastalog slomom Imperije i nastankom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, događaji nisu išli za njih prihvatljivim tokom. Čak su i srpski vojni predstavnici opominjali više instance o mogućnosti ozbiljnih napada na Bošnjake. Ministar unutrašnjih poslova Svetozar Pribićević više puta je tražio, krajem 1918. i početkom 1919. godine, preduzimanje energičnih mjera zbog zaštite bošnjačkog stanovništva, jer “ako bi se produžilo gonjenje muslimana od strane pravoslavnih, to može vrlo rđavo i kobno dejstvovati na unutrašnje odnose u zemlji i položaj u inostranstvu”. Nemilost su osjetili čak i muslimani koji su, kao nacionalno opredijeljeni Srbi, bili vojnici i oficiri srpske vojske. Bošnjaci su odstranjivani iz državne uprave. Zvanični list bosanskohercegovačke Zemaljske vlade *Narodno jedinstvo* pisao je, da je najbolji upravni aparat za Bosnu i Hercegovinu onaj iz – Srbije. Naučeni i naviknuti da je prijestonica njihovih vladara bila stoljećima u Istanbulu i nekoliko decenija, i jedan svjetski rat, u Beču, obrazovani Bošnjaci, koji su vidjeli svijeta, nisu baš zapjevali od sreće kada je novi glavni grad postao, kako se do tada često smatralo, zavjerenički i provincijalni Beograd, sa istom takvom dinastijom. Da bude još gore, naslijeđeni nacionalni atavizmi, prema kojima su Srbi identificirali Bošnjake kao strani elemenat (“Turke”), postali su osnova za ideologiju odbojnosti, u čemu su zločini jedinica Schutzkorpsa nad Srbima imali ulogu opravdanja srpskog osvetničkog neraspoloženja prema Bošnjacima i Hrvatima.¹³

¹³ Pelesić M. 2008. 1-6; Tomac P. 1973. 634-651, 667-671; Petranović B. i Zečević M. 1985.

Ilustrativan je primjer iz predstavke koju je Šerif Arnautović uputio predsjedniku kraljevske vlade: “Od kada su austrougarske čete ostavile ovdašnje krajeve, nastupila je užasna nesigurnost po život i imetak muslimanskog stanovništva. Paljenje čardaka, ubijanje muslimanskih zemljoposjednika i njihovih zamjenika, pljačkanje jednostavnih muslimanskih građana i seljaka sa strane pravoslavnih dogodilo se je u bezbroj slučajeva i još se uvijek događaju”. U kotaru Bosanska Gradiška bila su popaljena i opljačkana gotovo sva bošnjačka imanja. “Čitava se [...] Gradiška sjala od požara”, primijetio je Arnautović. Spaljeno je i opljačkano veoma vrijedno imanje Smailage Smailagića iz Grede. “Smailaga je imao slobodni, moderno uređeni posjed – bez kmetova – i vrijedio je kao najnapredniji gospodar u čitavom kraju. Danas nema ništa svoga osim gole zemlje a i to mu se osporava”. Njegovu hrastovu šumu seljaci su međusobno razdijelili, sjekli je i nemilice devastirali. Vlasti ih nisu u tome sprječavale, mada su Smailagiću obećale nadoknaditi štetu. Kako kaže Arnautović: “Ovi se ispadi nastoje ispričati “boljševizmom” što po mome skromnom mišljenju nije tačno, jer se ovo sve događa samo i isključivo kod muslimana. Ovo je ona ista nacionalno-religiozna pojava, koja je vladala u godinama 1875.-1878. pred okupaciju Bosne i Hercegovine, a boljševizam je socijalno čedo najnovijeg vremena”.

Srpska vojska (formiranje vojnih snaga Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca postupno je intenzivirano od početka 1919. godine) imala je, u prvo vrijeme, čak i ulogu žandarma u “novooslobođenim” krajevima. Njeni zapovjednici smatrali su da “vode preventivni politički rat protiv nesrpskih nacionalnih pokreta”. To je rezultiralo nizom krvavih sukoba u kojima je ta vojska izgubila izvjesnu naklonost, koju je u početku imala kod Hrvata i Bošnjaka. Grube i često sramotne kazne, primjenjivane i bez ikakvog procesa pred vojnim sudovima, uzrokovale su doboko razočarenje među stanovnicima zapadnog dijela jugoslavenske države. Vojska je bila posebno na zlu glasu među seljacima zbog razoružavanja stanovništva u nekadašnjim austrougarskim zemljama. Srpska vojska stekla je dodatnu odbojnost, kada je upotrijebljena za suzbijanje republikanske, socijalističke ali i protusrpske djelatnosti. Komande srpske vojske postupale su, u takvim okolnostima, na temelju srpskog vojnog zakonodav-

83-93, 115, 121-125; Bjelajac M. 1989. 367; Malcolm N. 1995. 219-220; Krizman dr. B. 1977. 129-132, 147-148, 277-281; Renouvin P. 1965. 343-344; Horvat J. 1967. 537-541; Tejlor P.Dž.A. 1968. 481-483, 495-496; Popov D. i drugi. 2008. 298; Milojević M. 1989. 305-306; Šehić N. 1991. 20-21, 27, 48; Banac I. 1988. 135-136; Purivatra dr. A. 1974. 41-65.

stva, kao da vrše nadzor nad neprijateljskim područjem. Dok su u Sloveniji srpske vojne vlasti bile suzdržanije, u sjevernoj Hrvatskoj i u Bosni, dijelom i u Dalmaciji, nije bilo štednje u čestim napadima, pljačkama i ponižavanju dijela tamošnjeg stanovništva.

Vlasti u Sarajevu primijetile su, aprila 1919. godine, povećanu djelatnost “socijalista” poslije beogradskog kongresa na kojemu je formirana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) – SRPJ(k). Komanda 2. armijske oblasti u Sarajevu imala je informacije o komunističkim pripremama za revolucionarnu akciju i uspostavu “proleterske diktature”. Prema tim informacijama, u revoluciji su trebali učestvovati i vojnici, koje su komunisti pozvali da otkazu poslušnost svojim komandama i da se pridruže radnicima. Komunistička agitacija naišla je na prihvatanje tek kod manjeg broja srpskih vojnika. Vojska je tijesno surađivala sa civilnim vlastima a one su, isticanjem srpske vojske kao garanta očuvanja “reda i mira”, pokazale nepovjerenje prema policijskom i žandarmerijskom aparatu naslijeđenom, uglavnom, od Dunavske imperije. Centralne vlasti odlučile su zabraniti proslavu 1. maja 1919. godine u Bosni i Hercegovini, koja je tada, gledano očima Beograda, predstavljala tzv. “vojišnu (ratnu) zonu”. Koordiniranim akcijama vojske i policije vlasti su se bezmilosno obračunale sa organizacijama radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Posebno su terorizirani rudari Kreke. Slomljeni su štrajkovi u Sarajevu, Travniku, Mostaru, Kaknju, Brezi i Zenici. Predstavnici građanskih stranaka osjećali su se dužnicima srpske vojske, posebno komandanta 2. armije, vojvode Stepe Stepanovića, zato što su komunisti i radnici onemogućeni u pokušaju “društvenog i državnog prevrata”.¹⁴ Vremenom je sve više Bošnjaka ulazilo u Komunističku partiju i dvije decenije tajno djelovalo i spremalo se za obračun protiv, kako su ga doživljavali, korumpiranog i društveno neuspješnog, građanskog poretka.

Marta 1919. godine reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević rekao je francuskom novinaru Charlesu Rivetu: “Hiljade ljudi ubijenih, 6 žena spaljeno, 270 sela opljačkano, eto bilansa za nas Muslimane prilikom svečanog stvaranja Jugoslavije, kojoj smo se mi spremali služiti svom dušom. Mi smo ipak Slave-

¹⁴ IAS, Fond: ŠA, kut. 1, Predstavka Šerifa Arnautovića, O-ŠA-16; Pelesić M. 2008. 7-8; Banac I. 1988. 144-147; Šehić N. 1991. 56, 82-98.

ni, ali Srbi odbijaju da nas smatraju takvima. Smatra nas se uljezima”.¹⁵ Prema nekim izvorima, Čaušević je očekivao smjenjivanje sa svoga položaja i nije htio otići čuteći o tragediji svojih istovjernika i sunarodnjaka. U februaru iste godine osnovana Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) podržala je reisu-l-ulemu i otada datira njihova suradnja ali i političko hrvanje, pošto je Čaušević nastojao odstraniti utjecaj politike u stvarima Islamske vjerske zajednice (IVZ). Vođstvo JMO, posebno dr. Mehmed Spaho nastojao je staviti IVZ pod kontrolu ljudi koji su bili naklonjeni njegovoj političkoj stranci. Čaušević je čak pokušavao samostalno politički djelovati. Epizode sa njegovim neuspješnim kandidiranjem na listi JMO, a onda izborni gubitak uz Muslimansku težačku stranku, udaljile su reisu-l-ulemu od vođstva JMO-a i učinile ih neprijateljima. I dok su IVZ i JMO nastojale okupiti i učvrstiti Bošnjake, muslimane, njihova najuža rukovodstva bila su nepomirljivo zavađena.¹⁶

Svaka priča o reisu-l-ulemi Džemaludinu Čauševiću mogla bi započeti sa: “Bio jednom jedan reis” Životom i djelom postavio je standard kojim treba mjeriti značaj uleme, posebno onih koji su, poslije njega, bili reisu-l-uleme. Osim u velikom svijetu vjere i nauke, pokazao se, u određenoj mjeri, i u srazu sa političkim polusvijetom i probisvijetima. Mada zatečen nekim razočarenjima i jeftinim političkim porazima, njegov značaj prenio ga je u historiju, ne samo njegove vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji, nego i u historiju Jugoslavije i historiju zajednice muslimana svijeta. Bio je većeg značaja, nego što su mu ovdašnji ljudi, životne okolnosti, nekad i on sam, dopustili da se primijeti i razvije. Svi njegovi protivnici, kojima nije bilo mrsko zagorčavati mu život, zadržali su ono što su imali – lokalni, uski, značaj.

Svakakvog svijeta se vrzmalo ovuda, probajući nekako upuzati kroz bošnjačku bodljikavu političku živicu. Jedan takav bio je Mehmed Spahić iz Mostara. On je oličenje one opaske o nekim bosanskohercegovačkim karakterima, izrečene usput, pomalo razočarano, uz odmahivanje rukom: “Star čovjek, a laže”. Taj, i takav, šezdesetpetogodišnjak alarmirao je krajem marta 1920. godine italijanske vojno-političke činioce, spominjući “tužne uslove u kojima će

¹⁵ Purivatra dr. A. 1974. 90. Grmek M, Gjidara M. i Šimac N. prevode Rivetov tekst: “Tisuću muškaraca ubijeno, 76 žena spaljeno, 270 sela opljačkano i razoreno...” (Grmek M. i drugi. 1993. 93). Slično prevodi i Malcolm N. 1995. 220. Kod Purivatre dr. A. se, vjerovatno, radilo o previdu?

¹⁶ RSUP, Fond: UDB-SDB, Elaborat o islamu.

se naći i u kojima se već nalaze” Bošnjaci. Lepeza Italijana uključuje kapetana ratnog broda, guvernera Dalmacije, zamjenika ministra vanjskih poslova, člana iredentističkog Nacionalnog saveza Italije. Nije malo, kada se zna da je preko puta njih bio Mehmed Spahić, koji se lažno predstavio kao “predsjednik Udruženja Muslimana zemljoposjednika Bosne i Hercegovine”. Moguće da je Spahić ušao u ovaj mutan poduhvat sa znanjem jugoslavenskih vlasti, koje su planirale naštetiti Italijanima uvlačeći ih u bosanskohercegovačku političku zamku. Na prvi pogled narcisoidan i neuravnotežen, Mehmed Spahić je bio krajnje nepopularan čovjek što ga nije sprječavalo da hoda okolo i “naglašava kako zastupa Muslimane, Hercegovce, Mostarce, zemljoposjednike”. Okolina ga je gledala sa podozrenjem, znajući da je svaki posao, u koji je upetljan “Pekmez-efendija”, gola propast. Safvet-beg Bašagić smatrao ga je izdajnikom i nadriplemićem. Rukovodeći ljudi JMO obilježili su Mehmeda Spahića kao policijskog agenta-provokatora, zbog čijih su politikantskih akrobacija članovi te političke stranke znali dopasti tamnice.¹⁷ Živio je 103 godine. Nije imao kad postati čovjek.

Na zapuštenom domaćem političkom terenu, Bošnjacima su posebno teško padale zloupotrebe vojske. Tome je doprinosila i neometana djelatnost poluvojnih skupina (bivši dobrovoljci i četnici). Prema stavu *Pravde*, glavnog bošnjačkog političkog lista, dobrovoljci su formirali “posebnu [...] društvenu klasu, koja se može isporediti samo sa omraženim rimskim pretorijancima”. Još 1920. i 1921. godine trajali su teror i sistematsko nasilje nad muslimanima istočne Bosne i Hercegovine i u Sandžaku. A onda, u noći 11./12., novembra 1924. godine hiljade naoružanih Crnogoraca izvršili su pokolj u Šahovićima i Pavinom Polju. Ubijeno je preko 500 muslimana. Pokolj je izvršen u još nekim okolnim selima te dvije općine. Vlasti su učinile sve da zataškaju broj ubijenih.¹⁸

Godinu dana poslije ulaska srpskih vojnih snaga u Bosnu i Hercegovinu (srpske snage prešle su bosansko-srpsku granicu 4. novembra 1918. godine), započeta je polemika između srpske štampe, s jedne, i hrvatskog tiska i bošnjačkih novina, s druge strane, o pitanju koji datum treba proslavljati kao “dan narodnog oslobođenja”. Za razliku od srpske štampe, hrvatski tisak i bošnjač-

¹⁷ Hadžijahić M. 1972. 353-360.

¹⁸ Banac I. 1988. 146; Avdić H. 1991. 124-133.

ke novine nisu prihvatale da je srpska vojska “donijela slobodu” u Bosnu i Hercegovinu. Hrvatski tisak i bošnjačke novine su, kao dan oslobođenja proslavljale 29. oktobar, kada je Hrvatski sabor prekinuo veze i odnose sa Austro-Ugarskom a 6. novembar, dan ulaska srpske vojske u Sarajevo, zabilježen je samo kao dan značajne godišnjice. Službeno glasilo nove jugoslavenske vlasti, *Narodno jedinstvo*, nastupilo je u vrijeme spomenute polemike u pomirljivom tonu.¹⁹

Utjecaj listova na prenošenje informacija, ali i poluistina, ideoloških stavova i poruka, uključujući propagandnu dimenziju uz, često, otvorene prijetnje “drugome” bio je činilac od posebnog značaja u formiranju javnog mišljenja i stavova toga vremena. Aprila 1923. godine, beogradski list *Preporod* je, sa nekom zloradošću izvijestio, da je novembra 1918. godine pobjedničkog srpskog vojvodu Stepu Stepanovića, između ostalih, u Sarajevu dočekaao, kako se kaže, “i poglavar muslimanske crkve i to: “u ime muslimanskog naroda Bosne i Hercegovine”. Dalje se navodi, da je “iznenađen ovom drskošću sedi vojvoda [...] dostojanstveno odvratio ovome hodži: “Meni nije poznato da postoji muslimanski narod. Ja znam da su u istoriji postojali kao narodi recimo: Srbi i Turci, a da nikad nije postojao neki muslimanski narod. Isto tako znam da su muslimani u Bosni samo Srbi muhamedove vere”.²⁰ Ne čudi da je, neko vrijeme iza toga, Safvet-beg Bašagić našao načina, pred večer, šetati zajedno sa vojvodom Stepanovićem. Jedna je stvar bila zajednička pjesniku i učenjaku i srpskom vojvodi. Bašagić je Stepanovića naučio njemu nepoznatim lascivnim stihovima o Kraljeviću Marku.²¹ Stepanović je malo popustio svoju vojničku zakopčanost i umjerio naučenu strogost prema inovjernim civilima.

Zbog važnosti agrarnog pitanja, kraljevske vlasti kupovale su ustupcima, djelić po djelić, kooperativnost bošnjačkog političkog rukovodstva, a ono svoje bošnjačke birače. Bošnjačkim zemljoposjednicima, ukorijenjenim u njihov svijet feudalnih uspomena, nije bilo mrsko predstavljati propadanje vlastitih ekonomskih i društvenih pozicija kao propadanje Bošnjaka, nutkajući svoje nakrunjene interese, kao svetinju interesa svim Bošnjacima. Vrh JMO trudio se pehlivaniti između, usko shvaćenih, probegovskih stavova i drugog mi-

¹⁹ Mladenović B. 1989. 387.

²⁰ Jurišić E. P. “Vojvoda s nama”. *Preporod*, br. 94. Beograd: 27.4.1923.

²¹ Nametak A. 1994. 29.

šljenja, koje je, u duhu narastanja građanskih snaga, vidjelo agrarni problem sastavnim dijelom šire shvaćenog muslimanskog (bošnjačkog) pitanja. Jedno svjedočenje, iz spomenute arhive dr. Safvet-bega Bašagića, osvjetljava način razmišljanja bošnjačkog zemljoposjednika: “Sva druga pitanja jednaka su nuli prema agrarnom pitanju, jer je za nas agrarno pitanje životno pitanje. Dok smo gospodari zemalja, dotle smo faktor koji se mora u zemlji i izvan zemlje respektirati. Kad izgubimo posjede bićemo stranci na rođenoj grudi, bićemo fukara u bogatoj zemlji, bićemo kukavice, koje nijesu imale toliko srčanosti da vrh od noža, koji je naperen nasprama našem srcu odbijemo. Potomstvo naše proklinjaće nam kukavnu uspomenu potucajući se od nemila do nedraga i gledajući kako im biskupi i vladike rješavaju vjersko, vakufsko i mearifsko pitanje i jadikujući nad izgubljenim imetkom, što je od Kulin bana vlasništvo njihovih [...] djedova”.

Primjetna je odbojnost zemljoposjednika prema skorojevićima bez imetka, koji su postali novi prvaci, čak narodne vođe, ali koji su skloni korupciji i činjenju štete drugima, zarad svoje koristi. Također, žigoše se lanac pokvarenosti, samoživosti, korupcije i lopovluka svake vrste koji se hrane ljudskim slabostima: “Učenom treba sredstava, bogatom treba slave, lukavi hoće da udrobi i t.d. Učeni pravi reklamu bogatome, a bogati potpomaže učenoga, a lukavi vodi obojicu za nos i tako se nastoji opsjeniti narod i izrabiti u isprazne težnje jedne kamarile”.²² Malo je ovakvih svjedočanstava – kritika o stanju među povlašćenim Bošnjacima, koja su dolazila iznutra te međusobno žestoko posvađane, razlomljene i raslojene vladajuće klase. Dio te klase, previše uronjen u jučerašnjicu, nije se uspio popeti na obalu suvremenog doba. Drugi dio, od ranije građanski formiran, širio je i učvršćivao svoju moderniju osnovicu i, postepeno, prihvatajući novije sadržaje, predstavio se, i sebi i svijetu, kao nova – bošnjačka građanska klasa.

Poznata zbivanja oko novembarskih izbora 1920. godine za Ustavotvornu skupštinu, uspjeh JMO, martovski dogovori 1921.g. sa vladom o kompaktnosti Bosne i Hercegovine, zaštiti ravnopravnosti vjera, vjersko-prosvjetnoj autonomiji, šerijatskim sudovima, obeštećenjima za zemljovlasnike, vodili su obje strane prema izglasavanju Vidovdanskog ustava, 28. juna 1921. godine. U godišnjem izvještaju za 1921. Britanskog poslanstva u Beogradu opisana je,

²² IAS, Fond: BS, kut. 1, Agrarno pitanje i držanje muslimana, BS-36; Purivatra dr. A. 1974. 582, 584.

u kratkim, energičnim potezima, politika cjenkanja i iznuđivanja na relaciji vlada - JMO: “U posljednjem trenutku, bosanski Muslimani su, karakteristično, dali na znanje da se kolebaju hoće li ili neće pružiti podršku vladi, ali posle nekoliko neizvesnih trenutaka, kada je izgledalo da će g. Pašić dati ostavku, i pošto su iznudili nekoliko novih ustupaka, Muslimani su na kraju odlučili da se pridržavaju ranijeg dogovora”.²³

Kada bi, kasnije JMO tražila od vlade određene pogodnosti, ili adekvatnije dogovore, grubo im je odbušeno da je prošlo vrijeme ustupaka. Tada se, kao znak prijekora, i opomene, javljao hrvatski tisak, koji je zastupao interese tamošnjih političkih krugova. Prema pisanju jednog zagrebačkog lista, Srbi su, ubrzo poslije izglasavanja Vidovdanskog ustava, počeli u Mostaru zlostavljati i ranjavati “muslimane, govoreći im: “Vi ste se nama prodali za pare, da možemo raditi šta hoćemo, pa sada šutite!” Jedan srpski zastupnik doviknuo je, dvije godine kasnije: “Šutite vi o autonomiji, jer ste izgubili pravo o tom govoriti, kad ste sami glasovali za vidovdanski ustav”. List nastavlja, da “Beograd smatra bosanske muslimane od dana glasovanja za pare; za prostu prostitutku”. Posebne kritike upućene su čelniku JMO dr. Mehmedu Spahi zbog njegove primjetne sklonosti u mijenjanju strana između Beograda i Zagreba.²⁴

Specifična težina i snaga političara, i njegove političke organizacije, mjeri se uspjehom i stabilnošću njihovog političkog poduhvata. Dr. Mehmed Spaho i JMO nisu uspjeli sačuvati cjelovitost Bosne i Hercegovine. Autonomija Bosne i Hercegovine bila je više politički san i alibi njihovog trajanja, i dotrajavanja. Vidljivo je iz historije JMO da ideja autonomije nije bila zaboravljena, ali je kompromitirana svaki put kada je ta stranka uzimala učešća u centralističkim vladama. Zahvaljujući izrazito većinskoj podršci bošnjačkog izbornog tijela, zahtjev za autonomijom Bosne i Hercegovine odolijevao je dvije decenije pokušajima podjele ove zemlje. Ali, realnost Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevine Jugoslavije nije trebala tu političku temu. To je, poput groma puklo pred očima Bošnjaka, kada je, avgusta 1939. godine, otmicom dijela teritorije i stanovnika Bosne i Hercegovine, formirana Banovina Hrvatska. Politički značaj dr. Mehmeda Spahe bio je realno odmjeren – ministarskom foteljom. Mogao se on predstavljati za bilo šta drugo, ministarska fotelja bila je konstanta koja je honorirala njegov značaj u lepezi lokalnih političara koji

²³ Avramovski Ž. 1986. 40.

²⁴ Anonim. “Drastična lekcija g. dru. Spahi”. *Pravaš*, br. 169. Zagreb: 23.10.1923.

su, zahvaljujući jugoslavenskom državnom okviru, mogli samo izgledati veći nego što su to, uistinu, bili.

Svi ti političari, od kralja do općinskog načelnika, bili su epizodisti i statisti u jugoslavenskoj priči, neizmjereno većoj od svih njih zajedno. Previše često, ti političari bili su hibrid nastao srastanjem groteskne i masivne ambicije i sramotno zapuštenog, neuglednog, duha. Pokušavati da se širenje njihovog utjecaja uvijek podvede pod “brigu za narodni interes” nije dobar put za rekonstrukciju političkih naravi u onom vremenu. Dr. Mehmed Spaho je pripadao inteligentnoj, uporno snalažljivoj, podvrsti tadašnjih političara: često se znao predstaviti nezaobilaznom personom u važnim političkim kombinacijama. Bio je spretan praktičar, osjećao je ritam svakodnevnog života i osnovne potrebe svojih birača. Njegov poslovični smisao za političko dogovaranje i pogodbe pomogao mu je u održavanju na površini jugoslavenskog političkog vrtloga. Kada je bio u prilici, dr. Mehmed Spaho je zaposlio veliki broj ljudi, ne samo u Bosni i Hercegovini. I drugi ministri kraljevske vlade koristili su svoje ovlasti na sličan način u zemlji svoga porijekla, šireći i učvršćujući svoju izbornu bazu. To se smatralo uobičajenim korištenjem javnih sredstava za promociju aktuelne vlade, kroz djelovanje nadležnog ministarstva, i ministra, kao istaknutog političara u određenom dijelu zemlje. Ni više, ni manje. Arbitar je bio predsjednik vlade, a ministri su to tumačili svojim pristalicama kako im drago. Iznad njih bio je kralj, ili regent. Dr. Mehmed Spaho bio je, za njegove pristalice, narodni vođa. U vladama Kraljevine bio je – “gospodin ministar”. Nemoguće je skinuti uteg sa kantara historije. Ne treba maštati da se historiji može dodati ono čega nije bilo. Rok trajnosti vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nije određivan demokratskom procedurom u Narodnoj skupštini, nego odlukom donesenom u kraljevskom dvoru. Često smjenjivanje ministara, i vlada, utjecalo je na razmahivanje sveprisutne korupcije koja je, kao težak oblak, poredila na državne institucije i organe. Ministri i drugi činovnici, ali i skupštinski poslanici, utrkiivali su se da zgrabe što više novca i drugih dobara, dok su još “u mandatu”. Korupcija je ozbiljno nagrizzala i druge dijelove društva, ne dajući mu dovoljno zraka da se uspješno integrira oko poduhvata donošenja pravičnih zakona i poštovanja principa zakonitosti. To je, između ostalog, obilježilo naglo i grubo prekinuti jugoslavenski san.

Tekstovi nekih srpskih listova, iz Bosne i Hercegovine i Srbije, sadržavali su otvorene, šovinističke, čak pogibeljne, prijjetnje Bošnjacima. To je, nerijetko, uz vulgarnosti i pretjerivanja svake vrste, bila svakodnevnica u to prevrat-

ničko vrijeme: “Bosna je srpska! Bosna ne želi autonomije! To je naša posljednja reč”.²⁵ “Naši Muslimani pokazali su nam često, da oni ne ispovedaju samo tursku veru, već da su po srcu i osećajima svojim Turci. Celokupno njihovo ponašanje, pisanje njihovih listova, sve njihove manifestacije, deklaracije, demonstracije i agitacije imali su da nam dokažu da se oni ne osećaju da su Srbi iako srpski govore”.²⁶ “Napolje s njima. Eno im Trakije, pa će im tamo bolje biti”.²⁷ “Je li bosanski reis-ulema musliman?”, pitali su se u beogradskom *Balkanu*, uz stav da je prvi čovjek IVZ-a “slabi patriot” i “lutka u rukama Spaha (Mehmeda – op. M.P.) zlog genija bosanskih muslimana”.²⁸ Navedeni i slični stavovi pokazivali su šta srpske nacionalističke urednike, i njihove političke mentore, pritišće i pokreće u akcije diskreditacije ovoga tipa. Smetalo im je postojanje i djelovanje vjerske institucije (IVZ) i političke organizacije (JMO) koje su negirale tvrdnu nacionalističku, propagandnu, konstrukciju o, navodnom, srpskom karakteru Bosne i Hercegovine. Tim, u biti velikosrpskim, krugovima smetale su simpatije Bošnjaka za Tursku, kojima su, često, prebacivali tzv. “kemalizam”, ne trudeći se objasniti sadržaj tog pojma, tretirajući ga površno. Bili su svjesni odbojnosti vjernika muslimana prema novim turskim vlastima, zbog ukidanja sultanata, uvođenja republikanskog uređenja a, zatim, i ukidanja hilafeta.

Kada je 28. oktobra 1925. godine potpisan, i prije kraja godine, ratificiran ugovor o miru i prijateljstvu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sa Republikom Turskom²⁹, za časak je izgledalo da će se smiriti i jedan dio političkih tenzija i optužbi. Poznato je da su, poslije Prvog svjetskog rata, muhadžiri postepeno, ali počesto, odlazili put Istanbula i Anadolije. Zaboravljeno je, da se oko sredine 1920.-ih godina išlo čak i u pečalbu u Tursku. Posao i zaradu nisu u Turskoj tražili samo Bošnjaci, nego i nezaposleni iz drugih jugoslavenskih naroda. Turski ekonomski zamah nije dugo potrajao. Većina stranih radnika vratila se kućama, uključivši Bošnjake i druge Jugoslavene. Međutim, neki od njih otišli su, u potrazi za poslom, dalje na Srednji istok. Njima je tamo izgle-

²⁵ Đ. “Dru Spahi i drugovima”. *Srpska riječ*, br. 110. Sarajevo: 1. 6. 1923.

²⁶ Anonim. “Ne verujmo Muslimanima”. *Balkan*, br. 299. Beograd: 1. 11. 1922.

²⁷ Anonim. “Eno im Trakije”. *Balkan*, br. 325. Beograd: 27. 11. 1922.

²⁸ Muslimani. “Je li bosanski reis-ulema musliman?” *Balkan*, br. 210. Beograd: 4. 8. 1924.

²⁹ Avramovski Ž. 1986. 293.

dalo više obećavajuće nego ovdje u Bosni i Hercegovini ili nekom drugom kraju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ali, to je već druga priča.

Sve loše, ili manje loše, uz ponešto dobrog, bilo je, u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji, mjera domaćih političkih snaga, uz dociranje prijatelja (i “prijatelja”) iz inozemstva. Polovično rješenje nacionalnog pitanja, kapitalizam u predatorskoj formi i, zbog toga, grubo rješavano, odnosno slabo rješavano socijalno pitanje, stalna politička kriza, ogromni troškovi za vojsku koju je kralj, zajedno sa generalitetom, vidio kao regionalnu silu u nastajanju, otvorene pobune (kačaci, komite), privremeni uspon komunista i njihovi oštri progoni, sve to iscrpljivalo je društvenu svakodnevnicu i resurse. Takvo stanje nije moglo potrajati, niti izaći na dobro.

Vrijeme je kazati nešto o smrti orijentalne čaršije u Bosni i Hercegovini. Nju je, kao i još dosta ljepote ovoga svijeta, ubila – politika.

Uvjerljiv, nadahnut opis najveće čaršije, u najvećem gradu ove zemlje, nastao je prema sjećanju na mladost “pisca, živopisca i hodoljupca” Zuke Džumhura: “Sarajevo je bilo i muslimanski, i srpski, i hrvatski i jevrejski grad. Imalo je i svoje cigane, pa je bilo i ciganski grad. Mislim da je Sarajevo jedinstven grad u kojem, na jedva stotinjak metara zračne linije, stoje minareti i uče se ezani, stoje zvonici i odjekuju zvona sa katoličkih i pravoslavnih crkava, uz kupole jevrejskih sinagoga. I sve te tornjeve, minarete i kupole, sve njihove vjernike, ali i nevjernike, prelijeću iste ptice [...] Sarajevo jeste bilo orijentalnije od nekih zemalja samog istoka. Kemal Atatürk je već poodavno bio poskidao zar i feredžu, fes i sva druga istočnjačka obilježja u Turskoj. A Sarajevo, za razliku od Kemalovog Stambola, puno žena u zarovima i feredžama, muškaraca sa fesovima na glavi. I to ne samo Muslimana. U Sarajevu su fesove nosili i Jevreji. Bosanska odijela, takođe. Ali, niko nije branio ni da se drugačije oblačiš, po evropski, kako se govorilo i kako su se, uglavnom, oblačili sarajevski Hrvati, dok su Srbi, istina rijetko, zadržavali bar dio narodne nošnje. Tako je Sarajevo bilo jedan živi konglomerat različitih haljina, odijela, fesova, cilindara i polucilindara, šubara, suruka, zarova, feredža [...] Između dva bajrama, ramazanskog i hadžijskog, u sarajevskoj Čaršiji bi se pojavili Arapi. Bili su to pravi Arapi. Iz Arabije. Došli bi u Bosnu da bosanskim muslimanima, koji su nanijetili da obave hadž, a to nisu mogli sami jer su oslabili i onemoćali, budu bedeli, zastupnici. Ti Arapi bi nekako na svoj način, svojim crnim likovima i arapskim odijelom oživljavali Čaršiju. S njima bi, ionako šarena Čaršija, postajala još šarenija. Arapi su, osim Čaršijom, znali proći i onim

modernijim dijelom Sarajeva. I tu su izazivali pozornost i pažnju prolaznika, ali su i sami bivali iznenađeni višespratnicama, i puno širim ulicama od onih na Čaršiji. Iz jednog gotovo orijentalnog Sarajeva, što i jeste bila sarajevska Čaršija, odjednom bi se našli u centru nekog drugog srednjeevropskog Sarajeva, među ljudima obučenim po posljednjoj evropskoj modi, u odijelima kakva su sretali po nekim drugim zemljama i krajevima kroz koje su prošli na putu za Bosnu [...] Predvečerja su bila rezervisana za večernje šetnje, za izlazak na korzo. Samo, kao i cijeli grad u to vrijeme, i korza su bila podijeljena. Dešavalo se tako da imaš prijatelja s kojim se družiš, koji ti je drag i s kojim si u školi nerazdvojan, a uveče, on na svoje ti na svoje korzo. Muslimanski mladići i djevojke šetali su svojim korzom, koje je bilo na Obali. Srpska i hrvatska omladina je šetala Štrosmajerovom i okupljala se kod Katedrale. Tek nekoliko godina kasnije korzo će se preseliti u Ćemalušu, koja se tada zvala Ulica Kralja Aleksandra. Sada je to Titova ulica. Tim preseljenjem korza, ugasiće se takozvana muslimanska i kršćanska šetališta. Mladež je počela da se miješa i bilo je sve više djevojaka i momaka koji su se viđali i sastajali na zajedničkom korzu, tamo gdje se sarajevska mladost okuplja i sastaje i danas”³⁰

Svjedok historije upamtio je i drugu, nepoetičnu, stranu života grada između dva svjetska rata: “Godine provedene pod krunom novih gospodara Sarajevu nisu donijele nikakav vidljiv napredak, sreću i razvoj. Grad je nastavlja da živi u skromnim i skućenim uslovima koje su mu mogli pružiti novi gospodari: politikantske borbe, čiftinski interesi, računi i sukobi, diktatura, nasilje i korupcija. Sarajevo zaostaje i u izgradnji, i u privredi, i u kulturi”³¹

Džumhur se sjeća mnogobrojne sarajevske hrišćanske/kršćanske i muslimanske sirotinje, “ali niko u svome siromaštvu i fukarluku nije teže i nemoćnije živio od sarajevske jevrejske sirotinje. Niko se nije bavio težim i jadnijim poslovima od njih”. Plemeniti čovjekoljubac i svjetski putnik, Zuko Džumhur, sačuvao je u svom sjećanju na Jevreje, da “su voljeli Bosnu kao svoju najrođeniju zemlju. Bosna ih je primila prijateljski poslije tolikog potucanja po morima, pustinjama, vrletima i bestragijama. Jevreji su voljeli bosanske tihe kasabe i vezirsko Sarajevo i Travnik, ali je Toledo, Saragosa, Galicija, ili Andaluzija, bila i ostala njihova velika čežnja i golema mora koju nekada i čitavi narodi poput

³⁰ Badžak E. 2002. 108-110, 114-115, 132.

³¹ Džumhur Z. 1991a. 87.

njih, a ne samo pojedinci, ne mogu nikada sasvim preboljeti ni zaboraviti”.³²

Nadahnuti historiografski izvor, kakav je Džumhur, locirao je zloćudne promjene u Čaršiji, kao i u “srednjeevropskom” Sarajevu. On je međuratno vrijeme upamtio “po gotovo neprimjetnoj netrpeljivosti prema jevrejskim trgovcima”. Jevreji su bili vještiji u trgovačkim poslovima od drugih bosansko-hercegovačkih ljudi. Po cijeli dan, stajali su pred svojim dućanima “i po kiši i po zimi, pozivajući kupce” da pazare kod njih. “Bosanski trgovci, nenaviknuti na takvu trgovinu u kojoj se mušterija vuče za rukav, već na onu u kojoj te mušterija moli da mu nešto prodaš, uz to još polijeni, a malo i na svoju ruku, posebno oni što su se od nevolje bavili trgovinom, sve su manje trpili okretne i vrijedne Jevreje. Kako se rat sve više bude približavao tu konkurentsku netrpeljivost, počće koristiti reakcionari svih fela, potajni sljedbenici fašizma, pa će se čaršijom i cijelim Sarajevom sve češće moći čuti krilatice: *Svoj svome, Ne kupuj kod Jevrejina, Kupuj kod Srbina, Pravi muslimani kupuju kod muslimana, Hrvati Hrvatu* i tako redom”. Prema priređivaču njegovih sjećanja, Zuko Džumhur je tako upamtio “to zloslutno doba i tu pojavu smatra prvim znacima antisemitizma u, doskora, mirnom i složnom Sarajevu”.³³

Povod za sukob koji je svima pokazao na očevidan raspad orijentalne čaršije bili su – izbori za novu Narodnu skupštinu, održani 8. februara 1925. godine. Za razliku od ranijih izbornih proglašenja, JMO je posvetila više pažnje Bošnjacima u Sandžaku i Crnoj Gori. Vladajuće stranke (Narodna radikalna stranka i Samostalna demokratska stranka) angažirale su u predizbornoj kampanji cjelokupan državni aparat. Radikali su, koristeći bošnjačke protivnike Mehmeda Spahe, nastavljali sa svojom ranijom praksom pokušaja cijepanja jedinstva u JMO. Osim toga, primjenjivani su i brojni oblici i metode pritiska i zastrašivanja, uz čestu upotrebu grube sile, čak i na dan izbora. “Udarnu pesnicu režima, glavne batinaše i pogromaše” predstavljale su nacionalističke organizacije: Srpska nacionalna omladina (SRNAO) i Udruženje srpskih četnika “Petar Mrkonjić”. Naoružani četnici vršili su, pred izbore, teror i nasilje u sarajevskom okrugu. To isto radili su, na dan izbora, u mjestima fočanskog sreza. Na jednom od sarajevskih birališta (Šerijatska škola) predsjednik biračkog odbora, koji je bio i član Glavnog odbora Udruženja četnika za Bosnu i

³² Džumhur Z. 1991b. 75-77.

³³ Badžak E. 2002. 132-134.

Hercegovinu, otežavao je glasanje Bošnjacima i Hrvatima. Sukob zbog te zloupotrebe prešao je u tuču, pa u demonstracije četnika i “srnaovaca” i napad na redakciju *Jugoslavenskog lista*. U Gornjem Šeheru, u Banjoj Luci, “srnaovci” su izazvali sukob sa pristalicama JMO pa dio birača nije uspio glasati. Četnici su bacili bombu na jedno glasačko mjesto u Visokom, a na drugom su, zajedno sa žandarmima, ranili dvojicu bošnjačkih birača, jednog ubili a ostale otjerali. Duga je lista vladinih zloupotreba i kršenja zakona u predizbornoj kampanji i na dan izbora. Četnici su i u Čelebićima prisiljavali pristalice JMO da glasaju za radikale. JMO je pojedinačno dobila najviše glasova na ovim izborima, ali nije uspjela zadržati primat po broju mandata u Bosni i Hercegovini koji je preuzela Narodna radikalna stranka, zajedno sa Nacionalnim blokom. Spomenuti pritisci, zloupotrebe, napadi i falsificiranje izbornih rezultata omogućili su, između ostalog, prevagu vladine liste. Opozicija se žalila, da je vlada prije izbora uhapsila “na hiljade naročito seljačkih glasača” i da se to desilo i mnogim poslaničkim kandidatima.³⁴

Uvrijeđeni, ljuti, pobijede i poniženi članovi i pristalice JMO okretali su se oko sebe, tražeći krivca. Vladu i njene pristalice su podrazumijevali. Šta su vidjeli, možda treba pogledati očima nekoga izvan njihovog kruga. Prilika je predstaviti još jedno svjedočanstvo suvremenika. To je i pokušaj analize pitanja, koje se, i tada, smatralo glavnim uzročnikom udaljavanja Bošnjaka od Jevreja. Kako god, važan je historiografski izvor iz pera još jednog književnika. Autor je Stanislav Vinaver, kojemu ovo nije bio prvi susret sa bosanskohercegovačkim temama.³⁵ On svjedoči sa lica mjesta, iz Sarajeva: “U ovaj mah, dok ja boravim ovde, ceo splet jasnih slika urodio je jednom novom ilustracijom prilika. Sada je na dnevnom redu jedna krupna verska borba u Bosni: borba između muslimana i Jevreja. Ona nije počela verski, ali kao i sve u Bosni, dobija versko obeležje.

Na dan izbora svi Jevreji u Bosni glasali su za radikale. Time su, samo u Sarajevu, oteli siguran mandat Spahin, u korist radikala. Ako bi Spahinovicima trebalo nekoga mrzeti zbog izbornih rezultata to bi imali biti pravoslavni Srbi, koji su listom glasali za radikale, pa tek posle njih Jevreji, kao njihovi mali ali jaki saveznici. Međutim muslimanska “Pravda” (Spahina) oborila se ne na

³⁴ Purivatra dr. A. 1974. 272-299.

³⁵ Koljanin dr. M. 2008. 89-90.

pravoslavne, već samo na Jevreje, i pozvala je sve muslimane da bojkotuju jevrejske trgovine, da tako reći sahrane Jevreje, ubivši ih u živac. Po staroj taktici najmanjega otpora, ovaj poziv naišao je na oduševljenje kod muslimanskih masa. Pisan je sa strasnom i jezivom mržnjom. Sve što se nije smelo reći protivu pravoslavniha, ima da pogodi njihove nezaštićene saveznike. I nastaje verska borba. Ko zna koja je ovo po redu, u Bosni. Značajna je za posmatranje. A značajno je za prilike bosanske razumeti je do kraja. Treba videti one stare jevrejske trgovce u fesovima, koji su bili na radikalnim zborovima ovaj put. O mnogima od njih govori se da su dosad uvek glasali za ortodoksne muslimane: iz rufetlijske pažnje, iz tradicije, iz poštovanja za Proroka. I još nešto: da podupru Spahin autonomistički program. Ovaj put i ti stari napuštaju ne samo muslimane, nego i ideju autonomije. A pošto važe kao neobično mudri i dovitljivi, to zadaju udarac ideji autonomije kod samih muslimana. To strašno bole muslimane. Ne samo glasovi koji otpadaju od njih, već i moralno otpadništvo najlukavijih i najiskusnijih psihologa u Bosni. Ti su psiholozi (a kod njih nema inata i prkosa, već samo razum u politici) javno izjavili da je ideja autonomije propala, i opredelili su se uz Srbe. I to ljulja parolu vođstva Spahinovog mnogo više no ona osetna razlika glasova koja utiče na količnik sarajevski. Kao da je neka učena politička ustanova, čiji je ugled mudrosti velik, dala svoj sud o borbi za Bosnu. Dala ga u korist srpske lozinke.

Jevreji, što je zanimljivo, primaju izazov muslimana Spahiniha. Počinje borba, koja će trajati dugo, i čije će peripetije biti čudne i burne. Biće, po svojoj prilici, puštene u pokret tajanstvene kreditne mahinacije i zamke. Jedan od najuglednijih ideologa jevrejskih izjavio mi je da je opasnost za Jevreje mala: jer muslimani tako reći ništa ne troše. A za muslimane oko Spahe – reče ovaj finasijski stručnjak – opasnost je mnogo veća. Nastaje podzemna borba i lomljenje vratova između finasijski istaknutijih Jevreja i muslimana. Muslimani su preneli borbu na polje ekonomsko, Jevreji prete da će ga preneti na polje finasijsko.

Borba izgleda neravna. Ali, kad se uzme u obzir rešenost obeju strana, njene posledice mogu biti iznenađujuće. I nije isključeno da doživimo iznenađenja, i ubrzanje procesa proletarizacije mnogih viđenih muslimana, zaduženih kod Jevreja.

I jedna i druga strana sprema se. I jedna i druga strana prete. Zlatni sporazum čaršije odgajen vekovima konvencija lomi se, puca, nestaje nepovratno.

Možda će u ovoj borbi izvući najveće koristi onaj treći: žilavi sitni pravoslavni kapital koji se čudno i grčevitom snagom uvlači u varoši, čak iz zabačenih gorskih zaselaka. I možda će taj proces označiti: odlučnu i konačnu pobjedu Srba, u varošima Bosne, koje su dosad bile pod punom brojnom prevlašću muslimana. Srpski seljak iz gluhih planina slazi u kasabe, koje su mu ranije bile nepristupačne, i osvaja ih ekonomski, naglo, na juriš, gladan vlasti, pošto se najpre u njima namesti blagodareći svome plemenskom dominantnome položaju u novoj državi, svome novome savezu sa prastarim praktičarima jevrejskim, blagodareći pauperiziranju muslimana, i najzad blagodareći svojoj nesumnjivoj sposobnosti za trgovinu kojom poražava muslimane, odskače ispred katolika a zadivljuje i same Jevreje. I ekonomska nova situacija nazire se ovakva: Srbin – zemljodjelac i trgovac varošanin; Hrvat – kvalifikovani industrijski radnik i seljak; musliman – proleter, nekvalifikovani crni radnik u fabrikama i pod mračnom zemljom (rudar – op. M.P.) a beskućnik u selu, na zemlji. (I još: Srbin – činovnik, Hrvat – slobodne profesije, musliman: žandarm i policajac) U borbi koju danas vode ogorčeno i surovo, muslimani Spahini i Jevreji-radikali, oseća se i ovakav ishod, ovakva jedna mogućnost ekonomskog preslojavanja.

Čim uđu strani kapitali, čim zapište i zavrište crveni dimnjaci, zalupaju teški fabrički čekići i nakovnji u huku i naponu bosanskih voda, u blesku i tresku bosanskih rudnih blaga, ima nešto tragično, jedna nemilosrdna ruka koja će početi da premešta ljude i njihove napore po jednom ovakvom planu.

A svi ovi ekonomski razmeštaji biće praćeni religioznim lozinkama, besedama i frazama ispod kojih se za neposvećeno oko neće čak ni videti, kao što se ne vidi stari zid u Dubrovniku, ispod zelenog bršljana, ispod krvavih ruža i plavoga poljskoga cveća³⁶.

Neke od ovih formulacija mogu izgledati grubo i bezmilosno intonirane, neke nisu uvjerljive ali, spram oštih podjela u sarajevskoj, i drugim bosansko-hercegovačkim čaršijama, ovaj Vinaverov tekst bio je tek opomena pred nadolazeću lavinu koja je sa lica ove zemlje sastrugala orijentalnu čaršiju, kakvom su je do tada brojne generacije doživjele i pamtile. Taj književnik, za kojeg su govorili, da je “neobično inteligentna danguba”³⁷ dobio je, poslije godinu

³⁶ Vinaver S. “Iza kulisa jedne verske borbe”. *Vreme*. Beograd: 16.2.1925.

³⁷ Popović R. 1988. 40.

dana, svojevrsnu potvrdu od glavnog muslimanskog predstavnika u Kraljevini, da, u općim crtama, nije bio u krivu. Početkom februara 1926. godine reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević dao je intervju Stanislavu Vinaveru.³⁸

Dugotrajnost još jednog problema zavrjeđuje da mu se dopusti ugnijezditi u temu, mada se izvor, koji koristim, hronološki otkotrljao tri godine od ranije određene decenije promatranih zbivanja (1915.-1925.). Koliko, i kako, god ovdašnji političari probali zamotavali svoje shvatanje vlastite važnosti, u korist izmašanog javnog interesa, počesto se dešavalo da u međusobnom hvatanju za vratove pokažu da su im glavni “principi”, svugdje i uvijek: novac, moć, korupcija, demagogija, bezakornost i još previše sličnih sastojaka od čega se pošteno i normalnu čovjeku zanebesa, a njima, politikantima, koji najčešće zamuckuju glumeći političare - baš i ne.

Poslije upornog višegodišnjeg onemogućavanja sprovođenja općinskih izbora u Bosni i Hercegovini, vlasti su morale popustiti i zakazati ove izbore za 28. oktobar 1928. godine. Dr. Mehmed Spaho se kandidirao za nosioca liste na općinskim izborima u Sarajevu, da bi onemogućio očekivani vladin pokušaj razbijanja jedinstva JMO i uvođenje više izbornih lista. Ipak, na najjačoj takvoj izbornoj protulisti kandidirali su se Asim Dugalić i Mustafa Halilbašić.³⁹ Da bi ono što je poznato bilo zamagljeno, kao bomba se u bošnjački politički čar-dak dokotrljala inscenirana svađa sa nedovoljno skrivenim motivima. Asim Dugalić je 10. septembra, naizgled dramatično, zavapio: “Nas ovdje naseljenih muslimana imade po prilici nadpolovična većina i nas nazivlju prave Sarajlije “došlama” i “otudašnjim”. Antagonizam između pravih Sarajlija i došla postoji ima već 80-100 godina i on je sad postigao kulminaciju.” Posebno se tužio na Uzeiragu Hadžihasanovića i Edhema Bičakčića, da su zapostavljali “došle” kod izbora na važne funkcije, mada među njima ima i “mnogo intelektualaca”. Spomenutoj dvojici, posredno vrhu JMO, prebacivano je da na mjesta stvarne moći (upravni i nadzorni odbor Gradske štedionice, kroz koju “prolazi i struji sav privredni život grada”) postavljaju “nevješte ljude, premda “došle” imaju u svojim redovima 10 direktora raznih privrednih preduzeća [...] Mi pravimo pitanje od toga, što naši ljudi kad traže od Štedionice bilo namještenje, bilo kredite bivaju tamo dočekivani, mjesto sa upitom:”Što želite?” sa upitom

³⁸ Hadžijahić dr. M. 1990. 149.

³⁹ Purivatra dr. A. 1974. 408-414.

“odakle ste?” I kad im se kaže, da ste naseljeni muslimani, dakle iz provincije, onda ih se bez ikakova razloga u najvećem dijelu odbija. Da bi mi zaštitili one naše zemljake, koji su potrebni i kredita i namještenja, čvrsto smo odlučili da izađemo sa svojom posebnom listom [...] pod imenom “lista naseljenih Sarajlija”. Asim Dugalić i društvo puštali su probne balone, poručujući, da neće izbjegavati kompromis “sa uviđavnijim ljudima iz JMO”, da imaju značajnu podršku javnosti. Direktno su izazvali vrh JMO izjavom: “Mi ne bježimo ni od kompromisa sa službenom listom JMO, samo nam izgleda da je to iluzorno, jer znamo da će oni staviti na listu ljude bez kvalifikacija”. Pokušali su ubaciti klin razdora između dr. Mehmeda Spahe i njegovih važnih suradnika, optužujući Uzeiragu Hadžihasanovića i Edhema Bičakčića da ne obavještavaju svoga stranačkog šefa o pravom stanju stvari. Iz toga izvode zaključak, da bi dr. Spaho trebao stupiti u kontakt sa Dugalićem “da se jedinstvo muslimana i prigodom općinskih izbora ne bi cijepalo”.⁴⁰

JMO je dobila na općinskim izborima u Bosni i Hercegovini 97% bošnjačkih mandata. Samo 3% mandata osigurali su Bošnjaci koji su tada prepoznali da nešto nije u redu sa kandidatima JMO. Policijska direkcija u Sarajevu objasnila je to neveliko osipanje bošnjačkog biračkog tijela nezadovoljstvom prema nekim kandidatima za općinske vijećnike, predloženim od JMO. Asim Dugalić i Mustafa Halilbašić približili su se, vrlo brzo, radikalima u sarajevskom općinskom vijeću, dajući pristalicama JMO dovoljno razloga za njihovu diskreditaciju u očima bošnjačkog dijela javnosti.⁴¹ U srpskim krugovima izazvalo je gnjev približavanje JMO i Hrvatske seljačke stranke. Na skupu, priređenom 6. novembra u spomen ulaska srpske vojske u Sarajevo, čuli su se uzvici: “Živeo kralj, srpska vojska, radikali i srpsko Sarajevo!” Uzrujanost među Srbima izazvali su glasovi da dr. Spaho “vrši pritisak na vladu da imenuje muslimanskog gradonačelnika u Sarajevu”, što je britansko poslanstvo u Beogradu smatralo neopravdanim zahtjevom.⁴² Edhem Bičakčić jeste izabran za gradonačelnika Sarajeva.⁴³

⁴⁰ Anonim. “Doseljeni muslimani istupaju na općinskim izborima samostalnom listom”. *Jugoslavenski list*, br. 215. Sarajevo: 11.9.1928.

⁴¹ Purivatra dr. A. 1974. 417, 422.

⁴² Avramovski Ž. 1986. 539-540.

⁴³ Pajić M. 1998. 73, 75.

Kada su unutarbošnjački odnosi u pitanju, epizoda sa Dugalićem u njegovom suprotstavljanju političkoj matici, što je bila JMO, pokazala se samo jednom od neiskorištenih prilika za solidarizaciju Bošnjaka različitog regionalnog porijekla, a slične političke orijentacije. U osnovi, glavnom zaprekom pokazale su se čvrste navike nepropusne, tradicionalne, bošnjačke čaršije (uključujući kulturne, ekonomske i političke segmente društvene moći) koja nije žurila primati u svoje redove svježije, dinamičnije i nestrpljivije snage iz provincije. U te navike spadalo je i odsustvo potrebe “domaćih” da dijele moć i dobra sa “došljacima” čije porijeklo, znanja, vještine i imetak nisu, po njihovom umišljaju, bili dovoljni za ulazak u, kako su omeđili, ugledno društvo.

Razmišljajući o Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevini Jugoslaviji, Miroslav Krleža je napisao u spomenutim *Marginalia lexicographica*: “Da li je ta politička računica bila pogrešna? I da i ne. Trajala je dvadeset godina, a za dvadeset godina rentabilnosti, dovoljno velik vremenski razmak. Tko je već vodio politiku na veće vremenske razmake od dvadeset godina?”⁴⁴ Jugoslavija nije imala vremena i prave načine da bi kultivirala atavizme i predrasude njenih naroda i nacionalnih manjina. Možemo li, kada je riječ o bošnjačkoj historiji, očekivati više jer radi se o narodu koji je, u Bosni i Hercegovini 1921. godine, imao tek oko 588.000 duša?⁴⁵ Iz čega je, kao iskru, mogao izbiti veći kvalitet svojih predstavnika i predvodnika? Izgledalo je da se taj narod fatalno istrošio u službi dvije velike imperije, a još nije uspio živjeti, brinući svoje brige i brže razmišljati i djelovati u prevratničkom vremenu. Nije zalutao. Bio je kod svoje kuće, bez krova. Njegovi lični dokumenti još nisu bili potvrđeni.

Prilog 1

“Elita” se, poput nacionalističkog torpeda (bošnjačkog, hrvatskog, srpskog...) zabila u bok tonuće imperijalne, austrougarske, lađe. Otpaci te kolosalne eksplozije izbušili su nadolazeću kraljevsku, jugoslavensku brodicu, također inficiranu vlastitim virusom političke i finansijske halapljivosti. Ono što je bilo bolje kakvoće unutar te ambiciozne klase vlastodržaca, koja je gazi-

⁴⁴ Čengić E. 1990. 201.

⁴⁵ Pejanović Đ. 1955. 53.

la i slične sebi u jagmi za komadom vlasti, nije se moglo potpunije realizirati zbog primitivnog egoizma i nekompetentnosti većine tih demagoških srebroljubaca. Bošnjačkim političarima, i njihovoj pripadajućoj pratnji iz svjetovnih i vjerskih krugova, sekundirali su vlastoljubački suosjećajno, također, moralno razliveni članovi hrvatskih i srpskih političko-finansijskih “elita”. Sretno se preturivši iz čvršćeg zakonskog sistema Imperije u labaviji Kraljevine, mogli su otvorenih usta, naprečac, materijalizirati svoje snove o blagostanju, koji su decenijama bujali u njihovoj skućenoj oskudici. Došlo je njihovo vrijeme da se namire, rušćći i bagatelišćći sve obzire pristojnosti i ćovjećnosti, prezrivo zaobilazćći, ratom i poratnim dobom, prilićno istanjene navike poštovanja zakona. Generacijama stjecana bogatstva bošnjaćkih porodica, ćiji je znaćaj izrastao u Osmanskom carstvu i Imperiji kuće Habzburga, istopila su se u dobu fermentacije nove, građanske klase. Stari politićari povukli su se sa scene; nagrnuti su novi, usput uććći vezivanje kravate. Politićki su se razišli kao brodovi u magli. Ipak, ostali su međuoivisni: jednima je falilo kapitala, drugima ugleda. Nije bilo vremena, da se formira novi tip društvene elite – hibrid koji bi generacijama primao bolje sastojke od razlićitih podvrsta.

Trajno posvađani, ali dovoljno solidarni, kada im zaprijete zajednićki politićki protivnici (revolucionarni radnici, pobunjeni seljaci, organizirani odmetnici ili, njihova najveća noćna mora i arhetip neprijatelja – komunisti) građanski politićari svih bosanskohercegovaćkih naroda udarili su fatalni pećat udaljavanja, jednih od drugih, sastavnih dijelova bosanskohercegovaćkog društva, odranije razlomljenog po vjerskim i nacionalnim a, tada sve više, i politićkim segmentima.

Društvo Bosne i Hercegovine nije imalo šansu da se, uz vlast kakva je bila na jugoslavenskoj i lokalnoj razini, zaista modernizira i razvija u smislu stjecanja slobode i ljudskih prava. Kobni elementi koćjenja društvenog razvoja svih naroda u druđavi postale su njihove politićke “elite”. U njihovoj osnovi bio je nacionalizam, spreman svaki ćas buknuti do ofanzivnog šovinizma. Politićari su publici mogli izgledati kao likovi iz neke farse koji koriste ćaršijsku alhemiju samo da bi, što duže, zadržali vlast kao rijetko isplativ posao. U tome su, uglavnom, uspjeli. Trajalo je dvadesetak godina – do propasti Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu 1941. godine. Zbog tipićno dvoilićnog karaktera, krutih vlastodržaćkih navika, odsustva intelektualne i politićke kreativnosti, bez osjećaja za oprezno predviđanje politićkih mogućnosti, grabežnog karak-

tera većeg dijela njihovih pripadnika, nepostojanja suosjećajnosti za ugrožene društvene slojeve, nepoznavanja svijeta i zatvorenosti u mjeru njihove tijesne pameti, političke krugove Bošnjaka, Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini ne možemo, osim neodgovorno opisno, smatrati nekakvom elitom.

Pravom elitom možemo smatrati tek pojedince, i neke prepoznatljive grupe, iz društvenog, kulturnog, ekonomskog, pa i političkog života čiji je humanistički značaj trajan i neupitan u zajednici kojoj su pripadali, u zemlji koju nisu izdali niti osramotili, uz plemenite ideje koje su zastupali i na zahtjevnim poslovima koje su radili. Elitu su činile osobe povezane profesionalnim i drugim društvenim interesima iz jedne vjerske ili nacionalne skupine ili, na tim osnovama povezani članovi više vjerskih i nacionalnih skupina. Sve ostalo je taština današnjice koja bi da sebi poveća cijenu, prizivajući izmaštani značaj iz prošlog vremena. "Vizionarstvo" većine južnoslavenskih političara, uključujući većinu bošnjačkih, svodila se na snalaženje i improvizacije. Bogatstvo za kupovinu društvenog ugleda trošno je, prebrzo zgrtano a pravi ugled i značaj stječu se drugačije. Većina njih imala je tupi pogled u prazninu, koja je isijavala iz mjesta gdje kod ljudi duša obitava i obavijala ih kao mrtvački pokrov. Glupa sitničavost i osvetoljubivost skorojevića, i obamrlost i tonjenje koljenovića, pokopala je jače države i onemogućila stabilnija društva od Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. Smrt i nije toliki užas, koliko putovanje prema njoj može biti strašno. Tako postepeni, ili nagli, nestanak jednog naroda može svojim primjerom, makar naknadno i privremeno, skrenuti pažnju čovječanstva i uvećati njegovo iskustvo. Historijski gledano, najgorima se doimaju procesi unutar propadajućeg naroda i, povratno, u njegovom susjedstvu gdje nastaju vrtložne krize strašnog intenziteta i razarajućih posljedica, prema principu spojenih posuda. Taj užas hrani se vlastitom dinamikom i predstavlja gotovo perpetuum mobile autodestrukcije cijele regije – tzv. balkanski, posebno južnoslavenski sindrom uništenja ljudskosti u modernom vremenu.

Najpodmuklije je što "elite" u vremenu opće opasnosti, kriza, sloma struktura i rata ne prihvataju vlastitu odgovornost za gubitke života i dobara. Rukovodstva gubicima zahvaćenih zajednica (sa obje strane crte) skloni su i najgore događaje pravdati višom silom, privremenim teškoćama, potrebama odbrane, napada. Neki i ratove vide kao rođenje nacije (prvo ili obnovljeno, izbor teme prema zatečenim prilikama), renesansom, novom šansom, dobrom prilikom za dugo (pa i stoljećima?) čekanu osvetu i druge sadržaje iz političke patolo-

gije. Vlast je bolesno ljepljiv fluid i prečesto prijanja na protuhe. Nigdje kraja ljudskoj gluposti mjerenoj isključivošću i “pravednošću” vlastitog nacionalizma, koji brzo eskalira u smrtonosca masovnih razmjera, poslovično uklanjajući po jedan dio vlastitih oponenata i ciljanih tuđinaca.

Svratimo li još jedan pogled na posljedice tog, navodnog, “rada za narod” vidjećemo ovu sliku: ideja autonomije Bosne i Hercegovine bila je snažno ukorijenjena među bošnjačkim stanovništvom. Međutim, fluidna granica između demagogije i djelovanja bošnjačkih političara onemogućavala je puni zamah pokreta za autonomiju. Hrvatski i srpski političari prave sporazum i dijele Bosnu 1939. godine kao da Bošnjaci ne postoje. Ništa ne drže niti do bošnjačkih političara. To je bila posljedica ranije stečenih međusobnih navika, da srpski i hrvatski političko-poslovni krugovi, za sitnu paru i poneku uslugu, mogu kupiti bošnjačke političare, njihovu pratnju i klijentelu. To je ključna predstava beznačajnosti bošnjačkih političara i gomile njihovih ovisnika kakvu su o njima imali stvarni srpsko-hrvatski gospodari Jugoslavije. To je bio završni čin drame, u kojem je publici dovoljno jasno pokazano da bošnjački političari odavno ne vrijede mnogo na jugoslavenskoj, čak niti na bosansko-hercegovačkoj političkoj pijaci. Tako je vlastodržačka bošnjačka manjina bila krivac za potcrtavanje balkanskih i orijentalističkih stereotipa koji su kao vrh bajoneta bili okrenuti prema Bošnjacima, što ih je, kao i druge, skupo koštalo u Drugom svjetskom ratu. Bošnjački političari, drijemajući na ramenu vremena, ušuškani u visokokamatni kredit na dio Bosne i Hercegovine, dočekali su nespremni i isprepadani zahuktalo doba krize i sloma njihovog svijeta. Oni nisu živjeli punoću političkog života, pa nisu ni mogli, ako su to stvarno i željeli, ostaviti trajnije naslijeđe političkoj zajednici kojoj su trebali, bez ostatka, pripadati. Potrošili su ogromne ljudske i prirodne resurse Bosne i Hercegovine, vrijeme i nade većine svojih glasača i simpatizera, tako što su sretno preživjeli dok nije došlo bezmilosno, gotovo apokaliptično, vrijeme Drugog svjetskog rata. Život je dar čovjeku koji sadrži i nešto dragocjeno lijepih časaka. Malo su lijepog osjetili Bošnjaci sa njihovim političarima koji su dvadesetak godina zamuckivali, uspješno glumeći “elitu”.

Prilog 2

Narod pokušati pojmiti, definirati, čak opisati, znači slijediti prirodu složenih odnosa između (u ovom slučaju) bošnjačkih seljaka i građana, poštenjačina i lažova, nepriznatih i poniženih carskih heroja i onih u milosti kraljevskih vlasti, intelektualaca i pjesnika, suprotstavljenih šepRTLjama koji tvrde da su baš oni čuvari kapija znanja i umjetnosti, znalaca i neznalica, lopova i policajaca, pričalica i doušnika, vojnika i dezertera, novinara i propagandista, kreativaca i kradljivaca tuđih ideja, konzervativaca i liberala, reakcionara i revolucionara, monarhista i republikanaca, vlasti i opozicije, domaćih i došljaka: Bosanaca/Hercegovaca i Sandžaklija, suprotstavljenih regionalnih (zavičajnih) bošnjačkih frakcija, zdravih i bolesnih, "zdravih" i "bolesnih", ubica i njihovih žrtava, vrijednih i lijenih, vedrih i mračnih, istinoljubivih i dvoličnih, zaposlenih i nezaposlenih, angažiranih i besposlenih, poslodavaca, bankara, posjednika i njima podređenih, bogatih i sirotinje, miroljubivih i militantnih, optimista i pesimista, realista i sanjalica, vjernika i onih koji od vjere prave posao, ateista i vjerničke okoline, žena i muškaraca, djece i roditelja, starih i mladih, vlastite samoidentifikacije i shvatanja drugih o Bošnjacima.

Istraživanje ovih i drugih veza osvjetlit će taj veliki, pokretni i šareni skup koji nazivamo – narod. Velike teme, tek blijedo skicirane, nekad samo spomenute u historijskoj znanosti, čekaju da budu razotkrivene: bosanskohercegovački i bošnjački udio u: a) politika i korupcija; b) politika i nepotizam; c) politika i kriminal; d) marginalizacija i eliminacija darovitih iz postupka odlučivanja; e) formiranje destruirajućih društvenih "elita". I sve tome slično, uz nešto malo nesličnog. To su konstante historije ovdje prisutnih naroda i njihovih predvodnika.

Trebat će ozbiljno istraživati da se progleda kroz nataloženu koprenu iza koje su odgovori na pitanja o realnom značaju Bošnjaka i svih bosanskohercegovačkih naroda, kao i te zemlje sa njenim naslijeđem, u univerzalnoj historiji čovjeka. To je obaveza historičara. Historiografija u ovoj zemlji ima svoje rezultate, od kojih su neki izuzetni. Uspješno je izgrađen dio stabilne osnove, koju treba dovršiti i graditi znanstvenu kulu svjetilju. Očekuju se dubinska, slojevita i smjela istraživanja velikih tema iz svjetova znanosti i umjetnosti. Bibliotečke police još čuvaju mjesto i za, nenapisane, studije o domaćim istraživačima, opisivačima, čak tumačima, svijeta. Historiografija ove zemlje će

nastaviti graditi biljege na putevima znanja u počast svojim učenjacima koji su opisivali, i tumačili, svijet i svojim umjetnicima koji su imaginacijom kreirali lične odgovore na univerzalna pitanja.

Svaka “elita”, pa i bošnjačka, brza je zgrabiti njihove živote i djela u svoju vreću, ne bi li sebi dodala i njihov značaj. Rijetko su strukture vlasti i moći istinski pomagale znanost i umjetnost. Velika učena i umjetnička djela često su nastajala vremenu, vlasti i “narodnoj volji” uprkos. Zato su istinski učenjaci i umjetnici zaslužili (osim u slučaju kada su se javno i bez sumnje izjasnili) da ih historiografija ne opterećuje ušivanjem u uska nacionalistička i zavičajna porijekla. Ljudi se razlikuju prisustvom i odsustvom značaja i činjenja. I za Ovaj, i Onaj, svijet važi pravilo nejednakosti. Neko će u Raj, neko u Pakao. Neko će čekati između tih krajnosti. Neko će u zatvor, neko neće. Neko vjeruje, neko se nada. Svi se boje. U tami očaja i straha, jedni zazivaju Boga, drugi dozivaju majku. Ljudi su, uistinu, slični. Narodi su, pomalo, različiti jer su ih njihovi predvodnici tako navikli.

Da li je, na kraju ovog priloga, previše kazati, da je u trećoj deceniji 20. stoljeća (o kojoj je ovdje nešto progovoreno na lokalnoj razini), tamo napo-
lju, u velikom svijetu, razmotrena teorija “velikog praska” iz kojeg je nastao univerzum, da su otkriveni penicilin i papa-test, konstruirani umjetna pluća i Geigerov brojač, između ostalog?

Nije.

Izvori i literatura

A. IZVORI

a) Arhivska građa

1. Istorijski arhiv – Sarajevo (IAS)
 - Fond: Ostavština Safvet-bega Bašagića (BS)
 - Fond: Ostavština Šerifa Arnautovića (ŠA)
2. Republički sekretarijat za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine – Sarajevo (R SUP SR BiH)
 - Fond: Uprava državne bezbjednosti – Služba državne bezbjednosti (UDB-SDB)

b) Publicirana građa

- Avramovski Ž. (pr.) 1986. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938. Knjiga prva (1921-1930)*. Beograd-Zagreb: Arhiv Jugoslavije, Globus.
- Grmek M. i drugi. (pr.) 1993. *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*. Zagreb: Globus, Nakladni zavod.
- Petranović B. i Zečević M. (pr.) 1985. *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*. Beograd: Rad.

c) Novine

- Anonim. "Ne verujmo Muslimanima". *Balkan*, br. 299. Beograd: 1.11.1922.
- Anonim. "Eno im Trakije". *Balkan*, br. 325. Beograd: 27.11.1922.
- Anonim. "Drastična lekcija g. dru. Spahi". *Pravaš*, br. 169. Zagreb: 23.10.1923.
- Anonim. "Doseljeni muslimani istupaju na općinskim izborima samostalnom listom". *Jugoslavenski list*, br. 215. Sarajevo: 11.9.1928.
- Đ. "Dru Spahi i drugovima". *Srpska riječ*, br. 110. Sarajevo: 1.6.1923.
- Jurišić E.P. "Vojvoda s nama". *Preporod*, br. 94. Beograd: 27.4.1923.
- Muslimani. "Je li bosanski reis-ulema musliman?". *Balkan*, br. 210. Beograd: 4.8.1924.
- Vinaver S. "Iza kulisa jedne verske borbe". *Vreme*. Beograd: 16.2.1925.

B. LITERATURA

a) Knjige

- Avdić H. 1991. *Položaj Muslimana u Sandžaku 1912-1941*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin.
- Badžak E. 2002. *Vremeplov Zuke Džumhura*. Konjic: Autor.
- Banac I. 1988. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo povijest, politika*. Zagreb: Globus.
- Čengić E. 1990. *S Krležom iz dana u dan (1981-1988). Post mortem I*. Sarajevo: Svjetlost.
- Dvorniković V. 1939. (1990). *Karakterologija Jugoslovena*. Beograd-Niš: Geca Kon A.D., Prosveta.
- Đaković dr. L. 1981. *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslavenskog pitanja 1914-1918*. Tuzla: Univerzal.
- Džumhur Z. 1991a. *Adakale*. Sarajevo: Oslobođenje public, Svjetlost.
- Džumhur Z. 1991b. *Hodoljublja*. Sarajevo: Oslobođenje public, Svjetlost.
- Hadžijahić dr. M. 1990. *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*. Zagreb: Islamska zajednica Zagreb.
- Horvat J. 1967. *Prvi svjetski rat. Panorama zbivanja 1914-1918*. Zagreb: Stvarnost.
- Koljanin dr. M. 2008. *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Krizman dr. B. 1977. *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*. Zagreb: Školska knjiga.

- Krizman B. 1989. *Hrvatska u prvom svjetskom ratu: hrvatsko-srpski politički odnosi*. Zagreb: Globus.
- Malcolm N. 1995. *Povijest Bosne – Kratki pregled*. Zagreb-Sarajevo: Erasmus Gilda, Novi Liber, DANI.
- Nametak A. 1994. *Sarajevski nekrologij*. Zürich-Zagreb: Bošnjački institut, Globus, Nakladni zavod.
- Pajić M. 1998. *Sarajevski gradonačelnici 1878-1998*. Sarajevo: Večernje novine.
- Pejanović Đ. 1955. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*. Beograd: Srpska akademija nauka, Naučna knjiga.
- Popov D. i drugi. (Pirivatrić S. pr.) 2008. *Istorija Bugarske*. Beograd: Clio.
- Popović R. 1988. *Žudnja za frakom. Pisci u diplomatiji*. Beograd: Narodna knjiga.
- Purivatra dr. A. 1974. *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Svjetlost.
- Renouvin P. 1965. *Evropska kriza i prvi svjetski rat*. Zagreb: Naprijed.
- Šehić N. 1991. *Bosna i Hercegovina 1918-1925. – privredni i politički razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Tejlor P. Dž. A. 1968. *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Tomac P. 1973. *Prvi svetski rat 1914-1918*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

b) Članci i rasprave

- Bjelajac M. 1989. "Stvaranje vojske Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba". *Zbornik radova: Srbija 1918. godine i stvaranje jugoslovenske države*. Beograd: Istorijski institut. 365-378.
- Hadžijahić M. 1972. "Italija i bosanski Muslimani u proljeće 1920. godine". *Zadarska revija* 5. Zadar: Matica Hrvatska. 353-360.
- Milojević M. 1989. "Ugovori o primirju". *Zbornik radova: Srbija 1918. godine i stvaranje jugoslovenske države*. Beograd: Istorijski institut. 297-315.
- Mladenović B. 1989. "Štampa Bosne i Hercegovine o dočeku srpske vojske novembra 1918. godine". *Zbornik radova: Srbija 1918. godine i stvaranje jugoslovenske države*. Beograd: Istorijski institut. 379-388.

C. RUKOPIS

- Pelesić M. 2008. *Bosna i Hercegovina u Jugoslaviji*. (Izvori i literatura navedeni su u napomenama 13 i 14). Rukopis u autorovom arhivu.

SUMMARY

SNOOZE ON THE SHOULDER OF TIME or THE LEADERS' POWER DRIVE SET ABOVE THE HOPES AND FEARS OF PEOPLE (Bosniak politicians in the turbulent time of the collapse of an Empire and the birth of a Kingdom)

Together with their rival Croat and Serb colleagues, the Bosniak politicians seized the opportunity to form a new Yugoslav state. Thus began the two decades of their quarrelsome political and economic journey marked by sporadic tactical alliances. The wealth of Bosniak families that had been acquired by generations, with their reputation built in the Ottoman and Danube Empires, melted in this era defined by the fermentation of a new, bourgeois, class. Old politicians withdrew from the scene, while the new ones, lacking sophistication and manners, emerged.

The Bosniak politicians, mostly gathered around the Yugoslav Muslim Organisation (JMO) demonstrated the tendency of playing the game of short-term tactical moves and compromises. Their main political goal – the autonomy of Bosnia and Herzegovina - was not realised due to opposition of the Serb and Croat politicians. This idea was broadly accepted by the Bosniak population. However, the fluid borderline between demagogy and actions taken by the Bosniak politicians hindered the movement for autonomy. When, in 1939, the Bosniak politicians were faced with the *de facto* partition of Bosnia and Herzegovina, it became clear that their value on the Yugoslav - even on Bosnian-Herzegovinian, for that matter - political market had long been wasted.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian Empire, Yugoslavia, France, Italy, Turkey, the United Kingdom, nationalisms, Bosniaks, political conflicts and divisions, muhajeers, Jews, the fall of an Oriental commercial district.